

յարգանդէ, որչափ գրական ասպարէզի վրայ: Իբր այսպիսի կը ներկայանայ մեզի Գրիգորիս մին միջնադարեան հայ Պառնասի նշանաւորագոյն գէմքերէն:

1. Գրիգորիսի կենսագրութիւնը: — Բարձր թագաւորական զարմէ կ'իջնային Գրիգորիսի նախնիքը. «յարմատոյ եւ ի ցեղէն մեծ թագաւորին (Արծրունեաց) Գագկայ¹» († 936): Պապին անունը Մարգարէ գրիչը կը կոչէ «Սմբատ թագաւոր», եւ մամին՝ «Խանոյ-Բէկ-Խաթուն»: Վերջին Զաքարեանք «հօրեղարք»² կ'իյնան իրեն՝ ընդհանուր առմամբ:

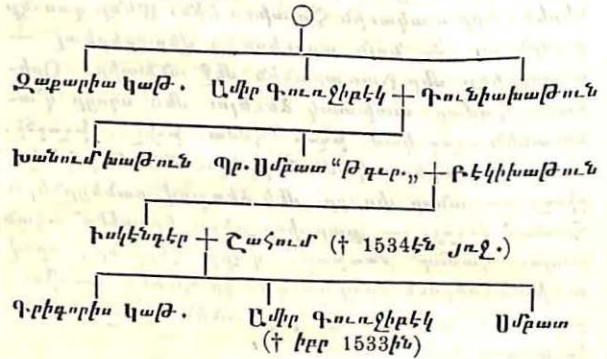
Գրիգորիսի մօտաւոր նախնեաց ճիւղագրութեան համար շատ կարեւոր յիշատակագրութիւններ ունի Վենետիկի Մխիթ. Հարց Թ. 41 ճառընտրիւր, զորոնք ընդօրինակութեամբ խաւրէց ինձ՝ ըստ խնդրանացս Մեծ. Հ. Բարսեղ Վ. Սարգիսեան (21 Գեկտ. 1914), որուն համար շնորհակալութիւնս կը յայտնեմ: Այս յիշատակագրութիւններէն, թէեւ անթուական, կը տեսնուի թէ ճառընտրին ստացիչն եղած է երբեմն Սմբատ «թագաւոր» (= արքայուն), եւ ապա թերեւս նաեւ Գրիգորիս: Ի մէջ կը բերեմ հոս յիշատակագրութիւնքն ամբողջութեամբ (ակնարկութիւն մը համար. Անկանոն գիրք առաքելականք. Վենետիկ 1904, էջ ԺԳ):

Թղ. 38բ. «Մանաւանդ ստացողի սուրբ գորոցս զՊարոն Սմբատն եւ զԴուռնիս եւ զՍմիր Գուռնիս եւ զԴուռնիս խաթունն եւ զհայրեղաբայրն զաւր Զաքարիա կաթողիկոսն եւ զկենսակիցն (իմա՝ Սմբատայ) զԲէկիսխաթունն եւ զքոյրն իւր (Սմբատայ) զԽանուժ խաթունն եւ զնախնիքն ամենայն. եւ զԹումայ³ մեղսաթաւալ դժողոս, զկարգացողն եւ զլսողն եւ զԱստուած ողորմի ստողն»: «Սոյն յիշատակագրութիւնս կրկնուած է նաեւ թղ. 64ա եւ 84ա, որոնց մէջ Սմբատ դեռ Պարոն վերագրիւր կը կրէ» (Ժանօթ. Հ. Սարգիսեանի):

Թղ. 71ա. «Ողորմած Աստուած Յիսուս Քրիստոս, ողորմեա ամենայն հաւատացեալ քրիստոնէից, եւս առաւել ստացողի սուրբ գորոցս Սմբատ թագաւորին⁴ եւ ծնաւղաց նորին Պա-

րոն Գուռնիս եւ Դուռնիս խաթունն եւ հաւրեղաբայրն Տէր Զաքարիա կաթողիկոսն եւ կենակիցն (Սմբատայ) Բէկիսխաթունն եւ քրեւերն Խանուժ խաթունն եւ նախնեաց ամենայնի. եւ Թումայ մեղսաթաւալ դժողոս, կարգացողացն եւ լսողացն եւ Աստուած ողորմի ստողաց:»

Ուստի Գրիգորիսի նախնեաց վերջին ճիւղի պատկերն կ'ըլլայ

Պարոն Սմբատ թէ քանի զաւակ ունեցաւ, չէ աւանդուած մեզի, բաց ի միոյն, որ Խսկենդէր¹ կը կոչուի Մարգարէ գրիչն: Ասոր ամուսնութիւնն Հահումի հետ՝ օրհնուած է երեք պտուղներով, որոնց անդրանիկն եղած կը թուի Գրիգորիս. ծնունդը հաւանականօրէն գնելու է Ժե դարու վերջին քառորդին, իբր 1480/90ին յԱղթամար, որ տոհմային ժառանգութիւնն էր իւր ծնողաց. միջին եղբայրն Ամիր Գուռնիս ծնված է 1534ի մօտերը. իսկ կրտսերագոյնն Սմբատ յիշեալ թուականին տակաւին՝ «կանաչասաղարթ բարունակ» կը նկարագրուի: Այդ թուականի Յիշատակագրին համաձայն Հայրը կենդանի էր դեռ, երբ կորսնցուց Գրիգորիս իւր մայրը: Կ'երեւայ թէ Պր. Խսկենդէր յետ մահուան իւր կողակցին կրկին ամուսնացած է առնչով «զԳուռնիս փաշէն» (տես վարը) որ կը յիշուի իբրեւ մայր Գրիգորիսի 1558ին:

Աղթամարայ կաթողիկոսութիւնը տոհմական ժառանգութիւնն էր «թագաւորական» տան. եւ հաւանականաբար Գրիգորիս յարգանքէ ծնողաց ընծայուած էր այս կոչման: Պատարանակութիւնն կ'ընդունի մանուկն Գրի-

¹ Յիշատակարան Մարգարէ գրիչին՝ յամէ 1534, տես վարը էջ 31 ամբողջութեամբ:

² Ըստ Մարգարէ գրիչի. ինքնին Գրիգորիս ալ Պղնձէ քաղաքի յիշատակարանին մէջ կը խնդրէ յիշել:

Եւ զազգատոհմն իմ՝ միաբան
Եւ զհաւրեղաբայրն իմ՝ արքայան
Որ յաշխարհէս փութով ելան
Գասցին ի դասն յաջակողման:

Աղթամարայ կաթողիկոսաց գաւազանագրոյն մէջ մտագիր եմ առանձինն ճառել Գրիգորիսի նախնեաց ճիւղագրութեան վրայ, որչափ աղբերք թոյլ կու տան ինձ:

³ Թուի այն Թումայ քհն. որ գրած է 1463ին յԱղթամար Մաշտոց մը. Նոտարք 216:

⁴ Սմբատ թագաւոր կենդանի էր դեռ 1466ին. Յիշատակագիր մը այս թուին «յարբուռական երկիրս Մովսէս»

Աւետարան մը կը գրէ «Ի հայրապետութեան նորընծայ կաթողիկոսի Տէր Ստեփաննոսի եւ թագաւորին Սմբատայ» (Փիրղալէմեան, Նոտարք, 226):

¹ Իւր հօր մասին ակնարկութիւնն ըրած է անգամ մը Գրիգորիս Պղնձէ քաղաքին յիշատակարանին մէջ խնդրելով յիշել զինքը:

Նաեւ զհայրն իմ՝ պատուական
զՔաջն կարի յոյժ անհման [= Խսկենդէր]
Չոր եւ Փրկիչ Յիսուս արքայն
Պահէ աջովն իւր անսասան:

գորիս Աղթամարայ Ս. Խաչ կաթողիկէին դպրա-
նոցը, ուր երեւելի էին նոյն դարուն Գրիգոր
Բարուռի եւ Յովսէփ Աղթամարցի վարդապետ-
ները, որոնք խնամով կը կրթեն զինքը, մասնա-
ւորապէս աստուածաբանական ճիւղին մէջ. այս
մասին ակնարկութիւն մը պահուած է Գրի-
գորիսի ԺԲ տաղին մէջ (տ. 23—24), ուր
խօսքը ուղղելով իւր ուսուցչին Գրիգորի՝ կ'ըսէ.

“Շըրթամբդ աստուածաբան դու ուսուցեր զես,
Որպէս ձուկն ի ծովին՝ դու սընուցեր զես”:

Մեծ կ'ըլլայ մանկան յառաջագիմութիւնը
ոչ միայն աստուածաբանական՝ այլ եւ գրական
միւս ճիւղերու մէջ, որ չափով որ գիտէր դարն
աւանդել. եւ քիչ ատենէն կը հանէ “կարդա-
ցողը” անուն, ինչպէս ինքնին կը խոստովանի առ
Գրիգոր տաղին մէջ (տաղ ԺԲ. 9). “Թէպէտ
որ կարդացող անուն ունիմ ես”: Ար մարդուի
մանաւանդ տաղաչափական արուեստի մէջ, որուն
մեծապէս նպաստած է նաեւ իւր բնատուր տա-
ղանդը. դեռ մանուկ հասակին մէջ կը թրթռէր
նա ոտանաւոր տաղեր, ինչպէս այս կը տեսնուի
Ժ. եւ մանաւանդ ԺԶ տաղերէն. առաջինը յօ-
րինած է նա 1515ին, իսկ երկրորդը 1516ին,
որուն վերջին տուներուն մէջ կը գրէ.

“Ըզվարս ճըզնութեան սուրբ Մարինոսի
Ոտնաչափ համառօտ ի յաւարտ ածի
ի լիւնիւնի Հայոց յինն հարիւրի,
Վախճան էս հինգ հարիւր նրմա աւելի (= 1516),
Ես Գրիգորիս նըւաստըս Աղթամարցի,
Ապիկարըս տեսուչ եւ անյիշելի:
Ըզվարս ճըզնութեան սուրբ Մարինոսի,
Ոտնաչափ համառօտ ի յաւարտ ածի...
Ասոր էրջանի Բաբունապետի,
Գրիգորիս անուն արեւուն հըսկողի,
Գրիգորիս հըսկողի՝ անյիշելի քիւնդալի,
Ես էրիցս երանեալ յիշ վարձապետի:

Առ հասարակ մեծ հիացմամբ եւ երախ-
տագիրտութեամբ կը յիշէ Գրիգորիս իւր ուսու-
ցիչներուն՝ Գրիգորի եւ Յովսէփ Աղթամարցւոյ
անունները իւր տաղերուն մէջ, մինչեւ իսկ հիւ-
սելով անոնց դրուատիքը առանձին սրտաբուլի
տաղերու մէջ. Գրիգորին նուիրուած է ԺԲ տաղը
որ այսպէս կը սկսի.

“Այբէն մինչեւ ի քէն գանգատիմ ես
Բաներս ես յում ասեմ, երբ դու լըող չես.
Գրիգոր մեծ բաբունի առ քեզ գրեցի ես,
Դու առ եւ քընեա, զիմ գանգատս ու տես”:

Նոյնպէս ԺԷ տաղը, որ Աստուածատուր Խա-
թայեցւոյ նահատակութեան վրայ է, ձօնած է

իւր ուսուցչին, ինչպէս կը տեսնուի վերջին
տունէն (տ. 117—120).

“Առ մեծ բաբունապետն ճառս այս յարմարի,
Որ եւ անուն նորա Գրիգոր յորջորջի.
Սորին սպասաւորէ եւ աշակերտի,
Գրիգորիս՝ մականունս է Աղթամարցի”:

Յովսէս Աղթամարցւոյ անունն նուիրած է
ԺԱ տաղը (1524 թուին), որուն տանց սկզբնա-
գրերն եւ վերջագրերն կը կապեն “Գրիգորիս
Յովսէփին է”:

Ներուի մեզի հոս քանի մը խօսք Աղթա-
մարցւոյ ուսուցիչներու վրայ:

Գրիգոր վարդապետ, զոր երեք անգամ
կը յիշէ մեր բանաստեղծը, իբրեւ “երջանիկ բա-
բունապետ” Գրիգորիս անուն արթուն հսկող,
քաջ հռետոր եւ անյաղթ փիլիսոփայ եւ երիցս
երանեալ մեծ վարժապետ (տաղ ԺԶ), “Գրի-
գոր մեծ բաբունի” (տաղ ԺԲ), “մեծ բաբունա-
պետ որ եւ անուն նորա Գրիգոր յորջորջի”, եւ
կը դրուատէ զինքը իբրեւ “շըթամբ աստուա-
ծաբան” ուրիշ կողմանէ անձանթ է ինձ նոյն-
պիսի տիպարներով: Գրիգոր Բաբունի ապրած
ըլլալու է առ նուազն մինչեւ 1520, մինչեւ
երբ կը յիշատակուի Գրիգորի տաղերուն մէջ:
ԺԵ դարուն երկրորդ կէսին կը յիշուին Աղթա-
մար այլ եւ այլ Գրիգորներ, այսպէս “Գրիգոր”
գրիչ մը, որ 1454ին Աւետարան մ'օրինակած է
(Տաշեան՝ Յուլիան, 891). դարձեալ “անպտուղս
ի բարեաց... անյիշելիս ի գրչաց... սոսկ անուն
քաւիայ Գրիգոր, որ զձեռ ունիմ քահանայի...”,
որ 1461ին օրինակած է Ճառքնտիր մը (Նոտարը,
199). ուրիշ մը՝ “ես յետինս ի կրօնաւորս եւ
անպիտան եւ անարժանս ի մանկունս եկեղեցւոյ
եւ անիմաստ ի գիրս գրչութեան Գրիգոր սոսկ
անուն արեղայ” որդի Սարգսի եւ Խալիմի, որ
1497ին օրինակած է Աւետարան մը (այժմ
Օքսֆորդի Մատենադարանին մէջ. հմմտ. Բ. Զ. Մ.
1905, էջ 492), բայց դժուար է նոյնութիւն
տեսնել:

Խ. Լեւոնեան՝ Կոչնակ, 1914, էջ 493 եւ
Վանաստայ, 1912, էջ 175, կը նոյնացնէ զինքը
Գրիգոր Վ. Չորթանի հետ, որ ըստ Առաքելի
(էջ 441) յԱրժիշտ էր եւ աշակերտած է Յով-
հանէս Համբարձումցւոյ եւ որ գործած է Բյւնդենաց
կողմերը (ԺԵ դարու վերջերը): Գրիգոր Չորթանի
համար կ'ըսէ Լեւոնեան թէ “գրած ունի ոտա-
նաւոր Ներբողեան մը 1490ին մի քանի նշանա-
ւոր հայ վարդապետներու վրայ, սկսեալ Խա-
չատուր Վրդ. Կեչառացիէն մինչեւ Գրիգորիս
Խաթեցի Ծերենց որ նահատակուած է
1425ին: Գրած է նաեւ մէկ երկու նահատակ-
ներու պատմութիւնը” (Կոչնակ, 493):

Հայերգ (էջ Ժ) կը յիշէ տաղասաց մը
“Գրիգոր Վ. Ոչտունցի” ինձի ծանօթ է նաեւ
Գր. Վ. Ուսանցի մը, որ երգած է ի ծնունդն

Գրիստոսի տաղ մը (Conybeare, Catalog, p. 120) այսպիսի սկզբնաւորութեամբ.

“Այսօր նոր խառնուած եղեալ,
Աստուած եւ մարդ միաւորեալ,
Անժամանակն ըստ մեզ սկսեալ
Այսօր նոր մանուկ ծննեալ:”

Ար թողում յիշել այն բաղմամբիւ տա-
ղերն, որոնք Տաղարաններու մէջ իբրեւ հեղե-
նակ Գրիգոր կը մատնանշեն, առանց մասնաւո-
րելու: Ինձի համար դեռ խնդրական կը մնայ
վերոյիշեալ Գրիգորներու նոյնութիւնը (Գր.
Բաբունի, Չորթան, Ուշտունցի, Ոստանցի, Գրիգ-
որներ), թէ եւ, նկատելով ժամանակակցութիւնը,
կարելի է տեսնել նոյնութիւն մը:

Յովսէփ Աղլամարցի աւելի ծանօթ անձ-
նաւորութիւն է, որուն բարեմասնութիւնը ժա-
մանակակիցք միաբերան կը կը խօսին. Գրի-
գորիս կը կոչէ (տաղ ԺԱ) զինքը “գիտու-
թեամբ որպէս զծով”, “սուրբ եւ մաքուր հայր
պատուական, ազգի պարծանք եւ անբման”,
որ միշտ “զընալ յաւրէնս Տեառն խոկայ,
գանձիւ գորոյ միշտ ճոխանայ”: Ջինքը լաւ կը
ճանչնայ նաեւ Ջաքարիա Գնունեցի, որ իր
մէկ ոտանաւորին մէջ կ’անուանէ զանիկա “վար-
դապետ սխարի, Տէր Յովսէփ Աղլամարցի”,
(էջ 47) եւ թուի թէ առ սա ուղղած է 1538ին
իւր “Ջորք անմարմնոց”, սկզբնաւորութեամբ
տաղն (էջ 43—45), որուն խորագրին մէջ կ’ըսուի
թէ իբր “գովասանութիւն ումմի վարդապետի”,
յօրինուած է, նմանողութեամբ Գրիգորիսի
ԺԱ տաղին (Հմմտ. Ջաք. էջ 3):

Յովսէփ երկար ժամանակ մնացած է Աղ-
թամար եւ տեղւոյն Ս. Խաչ կաթողիկէին
դպրանոցը դասաւանդութիւն ըրած: Իրեն ա-
շակերտած է Գրիգորիսի հետ ժամանակ մը
նաեւ Ջաքարիա Գնունեցի, որ եւ կը յիշէ անոր
մահն 1544ին՝ կցելով թէ “Եւ ինձ սուգ եղեւ
անբուժելի” (Ջաք. 47 եւ էջ 7): Թերեւս սա
ըլլայ ԲՁՄ. 1905, էջ 492 յիշուած Յովսէփ
գրիչն, որ 1512ին երկու Աւետարան օրինակած
է Աղթամար (Հմմտ. Ջաք. 2):

Յովսէփ Աղթամարցւոյ գրական երկերէն
երկու փոքրիկ տաղաչափեալ հատուածներ միայն
հասած են մեզի. մին է՝ “Ի Յովսէփ վարդապետէ
Աղթամարցւոյ ասացեալ. Երկու մեռա կայ ահա-
գին”, ընդ ամէնն 8 տող (Հրտ. Կ. Կոստա-
նեանց, Նոր ժողովածու, Գ. 42) եւ երկրորդն
կափայ մը Պղնձէ քաղաքի պատմութեան մէջ,
ըստ մեր Թ. Գ77 այսպէս. “Եւ ասաց ալեւորն
զայս ողբս ի Յովսէփայ Աղթամարցւոյ. “Գերի
Ագամայ օրդի...”, ընդ ամէնն 4 տող:

Մանուկ հասակի մէջ բարձրացաւ Գրի-
գորիս կաթողիկոսական գահը, առ որ սահմա-
նուած էր անգստին յաւազանէ: Գահակալու-
թեան տարին հարկ է համարիլ 1512, Յով-
սէնէս կաթողիկոսին մահուանէ ետքը, ինչ-
պէս ժամանակակից յիշատակարանք կը հաստա-

տեն: Յովսէփ Գրիգ ընդօրինակելով այս թուին
Աղթամար կրկին Աւետարաններ, միոյն մէջ
ժամանակակից կաթողիկոս կը յիշէ զՅովսէն-
նէս եւ երկրորդին մէջ զԳրիգորիս (տես ապա),
ուսկից կը տեսնուի թէ առաջին աւետարանին
ընդօրինակութենէն ետքը եւ նախ քան երկրոր-
դին աւարտումը՝ 1512 տարւոյն ընթացքին
մէջ՝ պատահած է Յովսէնու մահն եւ Գրի-
գորիսի ընտրութիւնը: Չայս կը հաստատէ ամէն
տարակոյս փարատելով ինքնին Գրիգորիս իւր
ԺՁ տաղին մէջ, ուր 1516ին ինքզինքը “տե-
սուչ” կ’անուանէ.

Ես Գրիգորիս նըւաստս Աղթամարցի,
Ապիկարս տեսուչ եւ անյիշելի:

Ուստի անիմանալի է մեզի համար թէ ինչ-
պէս կրնայ Գրիգորիս “1520ին քանի մը
գրչագիրներու մէջ իբրեւ նորընծայ կաթողի-
կոս յիշատակուիլ” (Խ. Լեւոնեան, Վանտոսպ,
176. Ազգ. Օր. 1904, էջ 274, առանց ցոյց
տրուելու յիշատակարանները):

Թէեւ տակաւին մանկահասակ բարձրա-
ցաւ նա կաթողիկոսական աթոռոյն վրայ, բայց
այս արգելք չեղաւ իրեն շարունակել ուսման
ընթացքը իւր յիշեալ ուսուցիչներու առաջ-
նորդութեան տակ, ինչպէս տեսանք:

Վարդապետական աստիճանը ըստ օրինի
ձեռք բերելէ ետքը՝ ինքնին ստանձնեց ուսու-
ցանելու պաշտօնը (հաւանականաբար յետ մա-
հուան Գրիգոր Բաբունի), Յովսէփ Աղթա-
մարցւոյ հետ: Իր աշակերտաց մէջ նշանաւոր
հանգիստացած է Ջաքարիա Գնունեցի, որ
1544ին ի Կ. Պոլիս օրինակած Աղեքսանդրի վա-
րուց յիշատակարանին մէջ այսպէս կը յիշէ իւր
ուսուցիչները.

“Եւ ես թափուրս յամենայն բարեաց Ջա-
քարիայ մեղապարտ եպիսկոպոս աշակերտ
շնորհազարդ Գրիգորիս կաթողիկոսին. եւ
Յովսէփ վարդապետին. որ յայսմ ամի փոխե-
ցաւ ի դուռս անմահից. եւ եղեւ ինձ մեծ սուգ:”
(Ջաք. էջ 7):

Վասպուրական, ինչպէս այսօր, նոյնպէս
ԺՁ դարուն առաջին կեսին եւ ապա նշաւակ
եղած էր այլազգեաց խժդժութեանց. մերթ
պատակութիւնք, մանաւանդ երբ քաղաքա-
կանութիւն երկու դիւաններու մէջ, այրացաւ եր-
կրէնին ամբողջ երկիրը. որոնք — երբ մասնաւո-
րապէս վայրագ դօրաց եւ հարկապահանջներուն
նային միշտ անպաշտպան քրիստոնեայ բնիկ ժո-

ղովըգեան վրայ եւ մահուան սպառնալեաց ներքեւ կը կողպատէին անոնց յետին քրտանց վատտախն ալ: Աղթամարայ կաթողիկոսարանը, թէեւ կղզւոյն բնական դիրքովը մասամբ պատուաբար եւ այս կամայականութեանց առջեւ, բայց երբեմն թշնամւոյն աւերիչ ձեռքը կը հասնէր հոն ալ: Վասպուրականի տարեգիրքը եւ յատկապէս ժամանակակից յիշատակարանը՝ լին այսպիսի արիւնահեղ դէպքերով, որոնք հոս նկատի կրնան առնուիլ ցորչափ կը հային ժ. Զ. դարու առաջին կէսին, պատկերելու համար Գրիգորիսի ապրած պարագաները:

1499ին, Հիպանցի մը Աւետարան մը կ'ընդօրինակէ «ի դառն եւ ի նեղ ժամանակիս, զի աշխարհս ամենայն ի յերեմանի կան, զի ոչ թաղաւոր կայ եւ ոչ իշխան. զի որդին էզդընչերին Զէհիգ բէկն եմուտ ի յԱղթամար» (Սարգիսեան, Յուլիան, էջ 577 = Բ. Զ. Բ. 1905, էջ 493):

1523—1526ի մէջերը կը յարձակին եւ կը դրաւեն կղզին «ազգն Շամուռնից», ինչպէս Յովսէփ Դմէ կը յիշատակագրէ ի վերջ Աղուեսագրոց, զոր ընդօրինակած է Յակոբ վարպետն յԱղթամար այն խառնաշփոթ ժամանակը՝ «զի առեալ էր զԱղթամար ազգն Շամուռնից», եւ անոր մահուանէ վերջը յիշատակագրին Յովսէփ կազմած է զայն եւ նուիրած 1526ին Աղթամարայ Ս. Խաչ եկեղեցւոյն: (Պալեան, Յուլիան Մարտի, 14. տէս եւ վարը էջ 29—30):

1569ին Նիրակոս վարդապետ ընդօրինակելով ի Վասպուրական Աւետարան մը՝ կը գրէ յիշատակարանին մէջ. «սխալանաց գրիս անմեղադիր լեռուք, աղաչեմ, զի ի դառն եւ ի նեղ ժամանակիս գրեցաւ, որ փախուցեալ եմք ի յեռաց Բերդոյն, եւ համար ի դարձուցեալ. եւ կար մեր այս էր» (տէս վարը էջ 33):

Աւելի կարեւոր եւ աւելի նկարագրական են Ալեքսիանոս գրչի պատմական տողերս, զոր գրած է 1534ին Քաղերուռնեաց Կայեփոսի վանքը Տաթեւացւոյ Քարողազրոց ետեւը իբր յիշատակարան. եւ ես այս տեղ ի մէջ կը բերեմ:

«Արդ գրեցաւ սա ի դառն եւ ի նեղ ժամանակի, զոր ոչ կարեմ ի միտ ամեւ կամ գրով արկանել. զի յոյժ պատեալ է յերկու կողմանց բարկութիւնն. մին ի յԱստուծոյ, եւ երկրորդն ի մարդկան: Ի յԱստուծոյ մահ ի վերայ երկրի տարածեալ է. եւ բազում քննաւոր տալիս կայրացեաց եւ քրիստոնէից. ի յերուսաղէմայ մինչեւ ի դուռն Թաւրիզու տարածեցաւ մահ եւ բազում հարուածս եղեւ անթըւելի. բայց Աստուծոյ է գիտելի: Եւ ի մարդկան կողմանէ՝ ի յայլասեռից, զոր եւ յարեաւ կրկին Յուլիանոսն որ կոչի Ուլամայ, եւ կրկին խտացոյց զսիրտ թաղաւորացն առ միմեանս՝ զաւանդին եւ զեռնդարին, եւ շարժեաց զզորս հոռոմանց՝ զազգն մահմետական դէպ յարեւելս. մահ է աւար էած աշխարհի. զվան եւ զՍոսան գ. անգամ առ եւ աւար արարին գերի եւ այլ բռնացուածս: ԶՇարաֆ բէկն սպանին եւ զԲաղէշ եւ զԵրկիրն

աւերեցին. եւ զԱղթայ գեղորայքն եւ զքաղաքն պրեցին եւ աւար եւ գերի արարին, ի Հալպայ եւ ի Սեբաստիոյ մինչեւ ի Տարօն ի նոզուլ եւ ի հարկապահանջութիւն ի բոլին առեալ կղթեցին, եւս առաւել քան զհոռոմն ի յԵրիզտոս եւ ի Բաբելոն:»

Մեզի այսօր յայտնի չէ, թէ արդեօք այս կարգի հալածանքներէ ստիպուած թողուց Գրիգորիս Աղթամար եւ հետագա պանդխտութեամբ: Վասն զի 1524ին առ Յովսէփ Աղթամարցի՝ իւր ուսուցիչն ուղղած տաղին մէջ դառնորէն կ'ողբայ իւր պանդխտի կեանքը, երբ կը գրէ.

Երգեմ ձայնւն նուաղ է
Մուրախն էմ ի սառնէ
Գրիգորիսն սա գրեալ է
Ի Խախտիկն ոմն աղաւթէ:

Օտար թափառական կը կոչէ ինքզինքը Գրիգորիս նաեւ «Մաքուր պատկերով» տաղին մէջ:

Ինչ ալ եղած ըլլայ պատճառը, այն ստոյգ է որ Աղթամարցին 1523ին կը գտնուէր Կղզին դուրս:

Ոտից առաջին կուռանը գտաւ անշուշտ ի Մեծոփ, ուր 1523ին ի խնդրոյ տեղւոյն (առաջնորդ) վարդապետին՝ Աստուածատուր Մեծոփեցւոյ երգեց «Ծաղկունքն ասեմ հերիք արա», գեղեցիկ տաղը. որուն վերջին տան մէջ կ'ակնարկէ նաեւ տառապալից ժամանակը.

Գերի Գրիգոր² անյիշելի,
Եւ անպիտան աղթամարցի...
Աստուածատուր Մեծոփեցի
Յինէն խնդրեաց եւ ես գրեցի,
Եւ ասացէք սրբտով ի լի,
Ինձ եւ նորա Տէր ողորմի:
Թափական Հայոցն ինքն հարիւր,
Եւ թանասուն երկու այլուր, [= 1523]
Հափաբոյնէ աւրինաւ ի իւր,
Զաղբըս խանչին որպէս բռնուր:

Թէ մինչեւ ցերբ երկարեցաւ Գրիգորիսի թափառական աստանդուածութիւնը՝ Յիշատակարանը կը լռեն աւանդել մեզի: Այս դէպքէս տասնեակ տարի ետքը կը գտնենք զինքը կրկին յԱղթամար:

1534էն ոչ շատ յառաջ դժբախտ արկած մը կը վերջովէ անոր խաղաղ կեանքը միւսանգամ. վասն զի սիրալիր եղբայրն Ամիրա

1 Ն. Ման. Յուլիան Հայ. Ձեռագրաց Արեւ. Ճեմարանի ի Պետերբուրգ, էջ 17 = Հանգ. Ամս. 1892, էջ 51—52:

2 Օրինակն մ'ուրիշ խմբագրութեամբ ունի հոս «Գրիգորիս»:

Գուռը ինչ էլ «անկաւ ի ծովն եւ բազում աւուրբք որոնելով լալոտ աչաւք եւ ոչ գտան»։ Այս արկածային կորուստը շատ խոր կ'ազդէ Գրիգորիսի զգայուն սրտին վրայ, ինչպէս կը գրէ նոյն Յիշատակագիրը, յաւելլով թէ այնուհետեւ անոր տրտմեալ սրտին միակ սփոփանքն է կրտսեր «կանանչասաղարթ բարունակն Սմբատ», «որ է սփոփան եւ ուրախութիւն վշտագնեալ եւ տրտմեալ սրտի անձին իւրոյ»։

Այս տխուր արկածէն ներշնչուած գրած է — ինչպէս կը կարծեմ — «Յետ դնալոյ վարդին» այլարանական երգը, իւր գրուածոց գլուխ գործոցը, ուր ի դէմս «բլբուլի», «բազում աւուրբք լալոտ աչաք կ'որոնէ» իւր «վարդը» սիրելին Գուռը ինչ էլ բայց ի վերջոյ «չգտնելով» յաւիտենականութեան մէջ կը յուսայ ստանալ զինքը վերստին։

1534ին ի յիշատակ իւր ծնողաց եւ եղբարց գրել կու տայ Մարգարէ Արժիշեցւոյն քաջբերունեաց Սուխարայ վանքը Սաղմոսարան մը եւ կու տայ զայն «նուէր եւ ընծայ ի դուռն գերաշուշակ կրմբութայարկ եւ երկնաման սուրբ խաչին Աղթամարայ, որ է դուռն երկնից եւ ճանապարհ արքայութեան, հրեղէն հացին սեղան եւ սքանչելի պսակին զինարան, կարապետ եւ յառաջնութեաց գալստեան Որդւոյն Աստուծոյ»։ Այս յիշատակարանին կցած է ընդարձակ յիշատակարան մ'ալ ինքնին Գրիգորիս, որ է հետեւեալը¹։

Փառք քեզ կիտնի. քող արեքսագոյն կիսագնդի. եւ Գեմեարի արարիչ²։ Աւրհնութիւն եւ փառք, գոհութիւն եւ փառաբանութիւն եւ ամենայն բարեբանութիւն. հանդերձ երկր-

¹ Այս Յիշատակարանն հրատարակած է առաջին անգամ Գիւտ քհ. Աշտնեան Լուսնայի մէջ (Հնից նորից, Լուսնայ 1900, Ա. էջ 264—268) Օձուն [գիւղը գտնուած Սաղմոսարանէ մը] Յիշատակարանին առաջին մասը ընդօրինակողէն կու տամ վարը ամբողջութեամբ (վարը էջ 31)։

² Այս տարօրինակ սկզբնաւորութիւնն յիշատակարանին սովորական էր հնոց, հմմտ. Թոր. Աղբ. Բ. 449. 22Գ (1335) թուին գրուած Շարակնոցի յիշատակարանը. «Փառք քեզ, հոն (այսպէս) արեկսագոն կիսագնդի եւ Գեմեարի, արարիչ յամենայն արարածոց յիմնալեաց եւ ի զգալեաց եւն։ Գարձեալ Սաղմոսարան գրուած 1670ին. «Փառք քեզ կիտնի քեզ արեքսագոյն կիսագնդի եւ Գեմեարի արարիչ ամեն։ Աստուածատուն կայս . . . » (Սարգիս. Յուսէակ, էջ 265)։ «Նոյնպէս անդ 358 Սաղմոսարանի մը յիշատակարանի մը (յամէ 1576) մէջ. «Փառք քեզ, կիտնի. քաղ արեալ, գոյն կիսայգնդի եւ Գեմեարի, արարիչ» (բազմակէտերով)։ Ուրիշ մ'ալ մեր Մատ. Թ. 932 Սաղմոսարանին վերջը (Թղ. 208բ) գրուած ի Բաբեք 1649ին. «Փառք քեզ կիտնի քող արեքսագոյն կիսայգնդի. ի Գեմեարի արարիչ ամեն։ Աստուածատուն կայս հրգիւրդոյն բուրաստանս . . . »։

պագութեամբ. ամենաբարի, ամենաաւրհնեալ, ամենաթագաւոր, սուրբ եւ երկրպագելի Երրորդութեան եւ մի Աստուածութեան ճշմարտի՝ Հաւր ամենակալի եւ միածնի Որդւոյ նորա եւ աւծելոյ նորա Յիսուսի Քրիստոսի Տեառն մերոյ եւ Հոգւոյն նորա սրբոյ։ Որոյ ծառայա Գրիգորիս էի եւ եմ եւ եղէց վիճակ եւ ժառանգութիւն, միայն թէ ընկալցի անարգամեծար Տէրն։ Որոյ շնորհին ցանկացայ աստուածային սուրբ սաղմոսարանիս եւ ողորմութեամբ եւ աւգնականութեամբ նորին գտի։

Արդ ո՞վ աստուածասէր սիրելի եւ ուխտացող (այսպէս. տափացող) ցանկալի. եւ քան զականս պատուականս սուրբ Հոգւոյն նուագի։ Բաղձալի բանից մարգարէին Գաւթի, որով ամենայն կեանք մեր սովաւ բարեաւ աւարտի. եթէ խաչ արհնի. թէ եկեղեցի եւ այլ ամենայն քահանայադործութիւն (այսպէս) Աստուծոյ եկեղեցւոյ սաղմոսիւս կատարի։ Եւ պատուի բանք մարգարէին Գաւթի ի հրեշտակաց եւ ի տեառնէն հրեշտակաց։ Կա եւ ամենայն հաւատացեալ մանկունք եկեղեցւոյ ի բերան ունին զայս նուագսդ. Իբրեւ ըզստին դիւրագիւցողիչ մար ի քիմս ստընդիեաց, Եւ ո՞ր բան յայտնի կարէ կացուցանել զգովասանութիւն սորին. այլ որ արբի ի սիրոյ սորին՝ նայ իմանայ զճաշակ քաղցրութեան սորին։ Բայց սաստիկ աղաւաղեալ թիւրեցաւ բանք սաղմոսիւս. ի ձեռն նուրուսումն գրչաց. եւ անփութութեան (այսպէս) ուսումնասիրաց, եւ հեղաթիւր բառից եւ լեզուաց. եւ յայլասացիկ սաղմոսաց, եւ յիրահոմարձակ ոմանց. որ յանձնապատան ի բերան եւս զրեն առանց արինակի։ Իսկ ես Գրիգորիս ծառայո ծառայիցդ Աստուծոյ ի բազում ամս տենչմամբ տոչորեալ էի ի սէր ուղղաբան սաղմոսարանի։ Ահա հանդիպեցայ ընտիր եւ լաւարինակի, որ էր դրած յիշատակարանին թէ գրեցաւ սայ յորինակէ սուրբ վարդապետին Յովհաննէս դառնեցուն. ձեռամբ նորին գրեալ եւ ստուգաբանեալ ճշմարտիւ կրկին կրկին։ Որ եւ նայ նոյն բաղձմամբ ի խնդիր ելեալ էր ուղղաբան Սաղմոսարանի. յորոյ յիշատակարանն գրեալ էր այսպէս։ Եւ ապէ ասէ դնացի ի սուրբ ուխտն Հաղբատ եւ երկրպագեցի սուրբ խաչին եւ սուրբ գերեզմանի մեծի եւ տեսանող իմաստասիրին Հայոց սուրբ վարդապետին Յովհաննիս, մականունն սարկաւազի . . . (այսպէս յառաջ ի բանից Գառնեցւոյ)։

Ով դու մրտավարժ դուրբ, որ շնորհաց եւ սպանչական, թուեալ ըզտառիս համար, եւ քննեա յոյժ խորհրդաբար, որ է ի ներքուստն սէ. ' եւ ի վերուստն է յանդիման։ այսքան համարովս են թիւ, ութ կանսն սաղմոսն ի լման. (Ապա գրուած է.)

U

եւ հակառակ ուղղութեամբ՝ գրուած կրկին Ո՞վ դու մրտավարժ . . . ի լման»։ Ապա «Աւրհնութեամբ ծանիք հոգեւոր որդիք, որ սուրբն Գրի-

գոր լուսաւորիչն մեր յորժամ զՀայոց աղգս ի հաւատս եբեր եւ կարգ սահմանեաց: Եւ յերկրի քահանայս եւ եպիսկոպոսունս եւ օրինաւոր հասկ եւ իրաւունք հաստատեաց: Եւ զոր տեսեալ եմք ի գրոց եւ ի կանոնաց սրբոյն Գրիգորի, այս է. Զպտղին. Զսրբագրամն եւ թէ զինչ է սրբագրամն. ի յամեն շունչ Ա դրամ: Զտեսաւականն. Զկենդան. մատղին. Զյանկարծամահիցն: Զտանց քահանայիցն. եւ զընտանեաց նոցա. եւ դբահանայիցն: Զմեռելի բաղմականն եւ զկողովուտքն. Եւ զհոգւոյ բաժինն: Զայս ամենայն տան ի վանքն: Եւ այն սարկաւազն որ երկցացու է. նորա պսակագրամն եւ զուժաշ աւրհնէն եպիսկոպոսին է: Եւ այս յամենայն տեղիք հաստատուն կայ:

Աւելի մանրամասնութիւններ իր կեանքէն եւ գործունէութենէն ծանօթ չէ ինձի (տես վարը):

Ազգ. Օր. եւ Խ. Լեւոնեան կը գրեն թէ մինչեւ 1536 կը յիշուի ձեռագրաց մէջ: Ըստ Ազգ. Օր. Գրիգորիսի մահն պատահած ըլլալու է 1542էն յառաջ, վասն զի կ'ըսուի թէ «1542էն սկսեալ պաշտօնավարեց Գրիգորիս փոքր»: Առ այս Ազգ. Օր. ունեցած աղբիւրն անյայտ է ինձի, ուստի կարելի չէ իմանալ թէ ինչ հիմամբ 1542ին յիշուած Գրիգորիսը կը համարուի փոքրը: Բայց Աղթամարցոյ համար տրուած վերոյիշեալ եղծները շատ հաւանական չեն թուիր, այնու որ Զաքարիա Գնունեցի գիտէ զԳրիգորիս Աղթամարցի դեռ 1544ին կենդանի (տես վերը): Աչաց առջեւ ունիմ նաեւ ուրիշ Յիշատակարան մը, որ 1558ին կը ճանչնայ Գրիգորիս Սէֆէտինեան փոքրէն տարբեր Գրիգորիս մը, որ է Գրիգորիս որդի Ասքանդարի եւ Գուլան փաշի: Հ. Պոստուրեան (ԲԶՄ. 1905, էջ 493) յանձին այս Գրիգորիսի ուղղակի Աղթամարցի բանաստեղծն կը տեսնէ. բայց այժմ քանի որ ծանօթ են մեզի բանաստեղծին ծնողաց անունները՝ Խսկենդէր եւ Շահում, կարելի չէ առանց վարանման ընդգրկել այս հաստատութիւնը. բայց եւ ոչ ալ մերժել: Երկու Գրիգորիսներու հօր անունն նոյնութիւնը (Խսկենդէր = Ասկանդար) արդար կասկած կը յարուցանէ՝ մի գուցէ հօս եւս Աղթամարցին ունինք մեր աչաց առջեւ: Ինչպէս տեսանք վերագրենք Աղթամարցոյ մայրն՝ Շահում վախճանած էր 1534էն յառաջ թողուլ խանձարուրքի մէջ երրորդ զաւակն զՍմբատ: Ուստի կրնայ մտածուիլ որ հայրն՝ Խսկենդէր բերած ըլլայ երկրորդ մայր մը մանուկ Սմբատի համար. եւ այսպէս 1558ի Յիշատակարանին ակնարկած Գուլան փաշան ըլլայ Գրիգորիսի խորթ մայրը,

ինչպէս եւ շատ հաւանական կը համարմ: Յայսմ աւելի կ'ամրացնէ զմեզ այն պարագան ալ որ դժուարին է ենթադրել թէ «Թագաւորական տան» մէջ եղած ըլլայ առ կենդանութեամբ Խսկենդէրի երկրորդ համանուն մ'ալ. վասն զի սովորութիւն էր հոն նախնեաց անուամբ կնքել պայադատները: Այս հիմամբ կ'ուզեմ ես յանձին 1558ին յիշուած Գրիգորիսի տեսնել Աղթամարցի բանաստեղծն եւ անոր կեանքն երկարած համարիլ մինչեւ 1580—87: Իրեն յաջորդող Գրիգորիս փոքրի հայրն Սէֆէտին հաւանօրէն էր Խսկենդէրի որդին՝ Աղթամարցոյ համահայր եղբայրն, որ ծնած ըլլալու է իբր 1535—40ին, եւ ասկէ Գրիգորիս փոքր (ծն. իբր 1560/70ին), որ յետ մահուան բանաստեղծին յաջորդած է փոքրահասակ, իբր 1585/90ին: Սա կը յիշուի դեռ 1626ին:

Եթէ ուղիղ է մեր այս ենթադրութիւնը, այն ատեն Գրիգորիսի գործունէութեան նկատմամբ կ'ունենանք նոր մանրամասնութիւններ ալ, զոր կը հաղորդէ Սիմէոն Կաթողիկոս Էջմիածնի այսպէս.

«Բանդի Գրիգոր կաթողիկոսն նոցին ի Ուիգ (տպ. Ուիգ) թըւոյն մերում ֆարման բերէ ի յՕսմանցոց Թագաւորէն վասն վանայ, Համդայ, Արճու, Խլաթու, Մշու, եւ Բաղէշու, եւ այլոց մերձակայիցն, թէ՛ այսօրիկ ի բնէ մեր են վիճակը, այլք սեւագլուխք զաթեալ են եւ ես մնամ ի ներքոյ Գրիկ (= արքունական դուռը): Այսպէս արարեալ, ֆարման բերէ ի Տաճկաց ԶԶԳ (19 Յուլ. 1574—8 Յուլ. 1575) թուին: Յետոյ մեր կաթողիկոսքն գիտացեալք՝ արդ առնեն Թագաւորին, եւ զԳրիգոր կաթողիկոսն Աթթամարու յետս ընկրկեն, եւ զֆարման նորին առնուն ի ձեռացն: Որ ահա՛ գոյ ի սուրբ Աթոռ, զոր գտցես յերեսն գրեցեալ ցուցական եւ (Միթ) համարովն» (Ջամբու, Էջմ. 1873, էջ 92—93):

Առ հասարակ մեծ վէճի առարկայ եղած էր վանայ, Ամդայ, Արճէշ, Խլաթի, Մշոյ եւ Բաղէշի վիճակներու իրաւասութեան խնդիրը ընդ մէջ Աղթամարայ եւ Էջմիածնի կաթողիկոսաց՝ մանաւանդ Կաթողիկոսութեան Էջմիածին հաստատուելէն վերջը. այս անորոշութիւնը զգալի է նաեւ ժամանակակից յիշատակարաններէն, որոնք գրուած են յիշեալ քաղաքներու ուր երբեմն գրիչք իրենք զիրենք Աղթամարայ կաթողիկոսաց իրաւասութեան տակ կը համարին եւ երբեմն Էջմիածնի: Գրիգորիս, ինչպէս կ'երեւայ օգտուելով ժամանակին քաղաքական պարագաներէն, հնարագիտութեամբ վէճին ի նպաստ իւր վերջ մը տալ փորձած է, որ չէ յաջողած սակայն:

Յաջորդիւս կու տամ ժամանակագրական կարգաւ ինձի ծանօթ յիշատակարանները, որոնք կը յիշեն զԳրիգորիս Աղթամարցի սկսեալ 1512էն մինչեւ 1594:

Այս յիշատակարանները մի եւ նոյն ժամանակ կը պատկերացնեն մասամբ ԺԶ դարու քաղաքական եւ գրական կեանքը: Ի հարկէ այսու ըսած չենք ուղած ըլլալ, թէ մինչեւ 1594 յիշատակուած Գրիգորիսներն մի եւ նոյն անձն մեր բանաստեղծ Աղթամարցի կաթողիկոսն կը ներկայացնեն. վասն զի դժուարին է մտածել թէ նա 1512—1594, իր 82 տարուան միջոյ, մնացած ըլլայ կաթողիկոսական աթոռին վրայ, թէ եւ մանկահասակ բարձրացած ըլլայ նոյն գահին վրայ: Աւելի հաւանական կը թուի ինձի թէ — ենթադրելով միշտ որ Ասքանդարի եւ Գուլան փաշի որդին տարբեր անձ մը չէ քան Իսքենդերի եւ Շահումի որդին՝ Աղթամարցի Գրիգորիսը — անոր կեանքը երկարեցաւ մինչեւ 1587 մօտաւորապէս, ուստի եւ այն թուէն ետքը յիշուած Գրիգորիսն ըլլալու է Գրիգորիս Սէֆէտտինեան, Փոքր կուշուածը, որ յականէ առաջին անգամ իր 1602ին կը յիշուի իւր ինքնագիր մէկ յիշատակարանին մէջ (հմմտ. Հայերգ, էջ ԺԲ): Այս կէտին վերջնական ստուգութիւնը կը ձգեմ ժամանակին, որ կրնայ նորագոյն յիշատակարաններով ճշգրէլ զայն:

1. «Փառք... Գրեցաւ եղանակաւոր տառս ի թու. Հայոց ԶԿԱ (1512), յաշխարհակալ թագաւորութեան Տաճկաց կարմրագտակ Շահ Իսմայէլին¹... ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորիսի յաստուածախնամ կղզիս Աղթամար, ձեռամբ անիմաստ գրչիս Յովսէփի» (ԲԶՄ. 1905, 492):

2. «Գրեցաւ հոգեւի մատենա այս ձեռամբ Յակոբ կրանաւորի եւ անյաղթ փիլիսոփայի. որ... յաւիտէր կամաւ զծագրեաց զայ շնորհալարդ մատամբ իւրով... կենաւք տառապանաւք զի... առեալ էր զԱղթամար աղբն Շահմուհի... իսկ բարեւէր կրօնաւոր վարպետն Յակոբ ժուժկալեալ զծագրեաց զայ մեծաւ աշխատութեամբ: Եւ հասեալ յաւարտ որ է բան վիճման, եւ խաղաղութեամբ հանգեալ ի Քրիստոս ի նոյն կղզին Աղթամար: ... իսկ ես ապերախտ աշակերտս եւ ըստ հոգւոյ որդի նորին Յուսէփ կազմեցի զայ եւ եդի ի սուրբ Խաչ Աղթամարայ, ըստ աւանդելոյ վարպետին մերոյ: Յիշատակ բարի Յակոբ կրանաւորին եւ ծնաւդաց իւրոց Յուսէփին եւ Փաշին, եւ այլ ամենայն արեան մերձաւորաց իւրոց... որպէս

զի հրճուեցին սովաւ ժանկունք սուրբ եկեղեցւոյ, եւ անմոռաց յիշմամբ յիշատակին յաղաթս իւրեանց... ամէն: Կազմեցաւ գիրքս ի Լիմն կղզիս, ի հայրապետութեան Տեառն Գրիգորիսի, ի թվականիս մեր ԶԷԵ (= 1526), ի թագաւորութեան Գահման¹ Իմիրզին որդւոյ Շահ Խանայէլին: Եւ դուք հանդիպողքդ սմայ բոլոր լեզուաւ Աստուած ողորմի առացէք Յակոբ կրանաւորին... Տէր Յակոբ վարպետն եւ աւանդի փիլիսոփայն Աղթամարայ սուրբ Խաչին է ընծայել զԱղու եւսագիրքս եւ այլ յարդոյ դաւ ի հետ սորա չկայ: ...» (Տ. Ա. Պալեան՝ Յուցակ Հայերէն Չեռագրաց Ս. Սիոն եւ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցեաց Մանկաստանի. Զմիւռ. նիս 1897, էջ 14—15):

3. Մայր Մաշտոց գրուած «յանապատն Լիմ ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորիսի, ի թագաւորութեան Գահման¹ կարմրագտակի ի Յովսէփ արեղայէ ի թուին Հայոց ԶԶԲ (= 1533)» (Կարենեանց Թ. 959):

*4. «Հնորհիւ Տեառն սկայ եւ ողորմութեամբ նորին կատարեցի զսուրբ Աւետարանս ի մեծ թուականիս Հայոց ի ԶԶԲ (= 1533) ի մայրաքաղաքս Աւան (անունս քերթուած է), ընդ հովանեաւ սրբազան առաքելոցս Պետրոսի եւ Պօղոսի. ի հայրապետութեան դէր Գրիգորիսի հաշիւէն առեալս Հայոց: Եւ յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս... (երկու բառ քերթուած) արհեստիսկոպոսի եւ Յովսէփի եւ կառապետ վարդապետացս եւ Գրիգոր Հերպետի: Եւ ի տեղապահութեան Աւանայ Համիրամիկերտիս՝ Աղղիվար Խանի, որ յայսմ ամի էառ զԱւան եւ նստեալ է եւ զոստանայ բերդ շինել կուտայ:» (Սարգիսեան՝ Յուցակ, էջ 718):

1533ին գաւազանագիրք կը նշանակին Էջմիածնի աթոռին վրայ զՍարգիս Գ. Վրաստանցի (1520—1537), եւ անոր յաջորդն Գրիգոր ԺԱ. Բիւզանդացի. Առաքել Դաւրիթեցի (էջ 437) իւր կազմած կաթողիկոսաց ժամանակագրութեան մէջ զՍարգիս յիշուած կը գնէ (ըստ յիշատակարանաց) ԶԿԹ = 1520 եւ ԶԿԲ (1523) թուականներուն, իսկ զԳրիգոր՝ ԶԶԵ (1536) եւ ԶԶԼ (1541) թուականներուն: Սարգիս ծանօթ է ինձի նաեւ 1524ին գրուած Աւետարանի մը յիշատակարանէն (գրուած «ի յերկիրս Քաղերունի, ի գիւղն Աղի», առ Գար. Ա. Յովսէփեանի): Ո՞չ է հոս յիշատակուած Գրիգորիսը, Էջմիածնի թէ Աղթամարայ կաթողիկոսը, թէ երկուքն ալ ի միասին, որպէս թէ Գրիգորիս Աղթամարցի՝ նման Զաքարիա եւ Ստեփանոս նախ մը երկու աթոռոցս: Հ. Ալիշան կը բերէ ուրիշ յիշատակարան մ'ալ 1530էն, ուր կը յիշուի նոյնպէս Գրիգորիս. յիշատակարանն է Հ. Ալիշանի ծանօթագրութեամբս.

«Գտանի ի Տիւրիկ քաղաքի Փոքուն Հայոց աւետարան մի գրեալ յայս Աւան որոյ թուականն միայն կամ թերի գաղափարեալ ի քննոյ»

¹ Շահ Խանայէլ Ա. Սէֆի թագաւոր Պարսից 1502—1523:

¹ Իման Գահմաղ շահ Պարսից, 1523—1576:

դէն, ճՀԹ, զոր կարծեմ ՋՀԹ (1530), ի հայրապետութեան Տէր Գրիգորի... յերկիրս Գեղամայ, ի սուրբ ուխտս որ կոչի Հայր Յոհան, ի դառն եւ ի նեղ ժամանակի, (յորում) եկն յերկիրս մեր Տաճիկ մի, հարկ խնդրէր ոչ համարաւք, այլ թաւարուք¹ որ է հարկ բեռին, Գրիգորդ համարելի է ԺԱ. կաթողիկոս, որ սովորաբար կարծիւր յամի 1536 յաջորդեալ զՍարգիս Գ, այլ ըստ սովորութեան դարուն ի դէպ է ժամանակակից առել զնոսին²»:

Նոյնպէս խնդրական են վարը Թ. 6—9 յառաջ բերուած յիշատակարանները, ուրպարզ չէ ըսուած թէ անոնք Աղթամարայ կաթողիկոսն կ'անարկեն, մանաւանդ թէ Թ. 8—9 մէջ յայտնապէս շեշտուած է Էջմիածնի Աթոռը:

5. «Փառք ամենասուրբ Երրորդութեան Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ. Որ ետ կարողութիւն մեղսամած անձինս Մարգարէ՝ հասանել ի յաւարտ աստուածաշունչ կտակի. քնարանիս Գաւթի՝ ի ԶԶԳ ամի (1534) կոչս կոչեցելոյ, ի ԼԲ ամի բռնակալութեան կարմիր գլխոյ. եւ ի հայրապետութեան Տեառն Գրէգորի. ի յերկիրս Քաջերունեայ ի Վանս Սուխարայ ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնի տաճարիս. յառաջ նորդութեան սուրբ Ուխտիս կարապետ եպիսկոպոսի եւ Ստեփանոս եպիսկոպոսի, եւ Մարգարայ վարդապետի. Յրնտիր եւ ի ճշմարտաբան աւերինակէ. Եւ զի հոգ տարեալ սուրբիւ եւ բազում աշխատութեամբ գրեցի զսա յիշատակ Գրէգորիէն կաթողիկոսին եւ շնորհայ չորին՝ Ստեփանոսին եւ Շահնաֆին եւ Եղեբարցն՝ Աթրայ Գաւթի ընկեն որ անկաւ ի ծովն եւ բազում առաքել որոնելով լաւոր աւատ եւ ոչ գորան, եւ միւս Եղեբարցն կանանկաւորել բարանակին Սթեփանոսին, որ է սքանչեալ եւ ուրախութեան լէտանեալ եւ արթեալ որդի անյին իւրոյ, զոր Տէր Աստուած պահեցե անգորջ եւ անասան. ասէն: Այլ եւ հաւան իւրոյ Սթեփանոսին, եւ խանոյն բէկի իախանին, եւ անեանաւ հաւեղբարցն որքալան կաթողիկոսացն Տէր Զատաբեանցն: Որ ետ նուէր եւ ընծայ ի դուռն գերահռչակ կրմբեթայարկ եւ երկնանման սուրբ խաչին Աղթամարայ, որ է դուռն երկնից եւ ճանապարհ արթայութեան, հրեղէն հացին սեղան եւ սքանչելի պատիւին զենարան, կարապետ եւ յառաջնութեաց գալստեան Որդւոյն Աստուծոյ: Եւ գուք, ով սրբասէր հեղհոգի եւ աստուածակրուն ընթերցողք, որք հանդիպիք սմա սաղմոսեղբելով եւ կամ աւերնակելով, յիշեցէք ի Քրիստոս՝ զԳրէգորիէն կաթողիկոսն եւ Եղեբարցն իւր Սթեփանոս եւ զմեղաւոր գրիչս՝ զՄարգարէ Արծիշեցի եւ Աստուած ձեզ ողորմի ի միւսանգամ գալստեանն. ամէն» (Արտագրողն այս յիշատակարանէն ետքը գրուած է «Գրիգոր կաթողիկոսի ինքնագիր ընդարձակ յիշատակարանը» զոր տես վերը էջ 26):

¹ Թեվար յճճ պարսկ. նշանակէ կապան բեռանց:

² Մանաւանդ զի վկայէ ոմն զՍարգսէ կեցեալ երկար ի վերս:

*6. «Գրեցաւ գիրքս (Յայտնաւորք). ձեռամբ... Եղիայի... արեղայ, ի քաղաքս Զերմուկ, ի յաստուածապահ հիւղն Հապլուման... ի թվ. Հայոց ԶԶԹ. (1540), յամբարայութեան Շահ Ալի բէկին. եւ ի կաթողիկոսութեան Տէր Գրէգորի եղեւ աւարտուն սուրբ գրոյս...» (Թորոս Աղբար, Բ. էջ 456):

*7. «Գրեցաւ սա (Սաղմոսարանս ի թվին Հայոց ԶԶԹ. (= 1540) ի մեծ... ուխտս Ղազարու... ի հայրապետութեան Տ. Գրէգորի եւ յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Տ. Թագեոսի արքեպիսկոպոսին եւ Տ. կարապետին... գրեցի զերգս Գաւթի ընդ հովանեաւ Ս. Առաքելոցն ի գաւառին Տարոնոյ» (Անդ, Բ. էջ 422):

*8. «Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թվ. Հայոց ի ԶԶ. (= 1541) ... ի նահանգիս Զմիւհա-ծագի, ի վանքս Խարտիշարի... ի յառաջնորդութեան ս. ուխտիս Տ. կարապետ եպիսկոպոսին, որ փոխեցաւ ի Քրիստոս, եւ ի հայրապետութեան Վաղարշապատի Ս. Էջմիածնայ Տ. Գրէգորիէն, եւ միւս հայրապետութեան Սոյ Տ. Սիմէոնի» (Անդ, Բ. էջ 364):

*9. Աւետարան գրուած կարապետ գրչէն «ի հայկազին թուականիս ԶԶԱ... ի յերկիրս Բզնունեաց որ այժմ Խալթ ասի, ի գիւղս որ կոչի Սողած, ... ի հայրապետութեան հայկազան Խալթի մերոյ Վաղարշապատ Էջմիածնայ, որեւն Գրէգոր կաթողիկոսն եւ ի կայսերական բռնակալութեան ազգին նետողաց Սուլթան Սուլէյմանին որ խնդրար ասի» (Բրիտ. Մուզ. Օր. 2707, Conyb. Cat. p. 34):

10. կարին. Յուլ. Թ. 1509, Նաբեկ, գրուած «ի Շատախ գաւառին ի հայրապետութեան Տ. Գրիգորի Աղթամարայ, յԱռաքել վարդապետէ ի թուին Հայոց ԶԶԸ = 1549»:

11. «Եւ նոսաթ ծառայ սորբէ Խաչն Գրէգորիէն կաթողիկոս վերադի ի քաղում ժամանակաց, ի թվականութեան Հայոց Ուի (= 1558) ի թագաւորութեան Հոռքարին, եւ ի զանութեան վանայ՝ Ղուբաթ փաշին, Պարսից թագաւորութեամ Շահ Գայմազին¹. Ի՞նչ տարի զՀայոց աշխարհս ի տառապանք պահեցին, յետոյ բարիշան. եւ կանք դեռ եւս ի կասկածի. եւ տէրութիւն Ոստանայ Զէլալ հոնի, որ է Շամնոյ: Որ է հանրեպէս ասա՝ լի բերանով ասացէ զԱստուած ողորմին՝ Գրէգորիէն կաթողիկոսին կապողի սրբայ. եւ շնորհացն իւրոյ Պարսն Աստուծոյն եւ Գաւթան փաշին. ասէն» (Բ.Ջ.Մ. 1905, էջ 494):

12. «Փառք անհասի... որ կարողացոյց զիս... Իգնատիոս ծրագրել զպակասութիւն գրոյս (= Խոր. Ասողիկ, Լաստիվ...)... Աղաւշեմ... յիշելոյ... զՆերսէս վարդապետն եւ զքաջ հոգեւորն եւ զանյաղթ փիլիսոփայն: Եւ զծնողսն իւր ըստ մարմնոյ՝ զհայրն զՄեհակն եւ զմայրն զՔնքուշն... Եւ արդ գրեցաւ պակաս

սուլթան գրոցս մինչեւ ցայս վայր եւ աստի յառաջ այլ օրինակ ոչ կայր, որ գրէի: Բայց գրեցաւ այսքան բանքս յերկիրս խիղճանայ ի մեծ թվականն Հայոց ի Ռ եւ ԺԶ ամի (= 1567), ի գիւղս որ կոչի Ղարասու... ի հայրապետութեան մերոյ Աղթամարայ Տեառն Գրիգորի եւ սրբոյ Էջմիածնի Տէր Միքայէլին... յիշման արժանի առնէք... զեղկելի գծողս, զիգնատիոս... Գարձեալ յիշեցէք զՆերսէս բաբունին, որ ետ վերստին նորոգեւ զգիրքս զայս... եւ եդ ի գուռն խնդրակատար Ս. Աստուածածնին: (Ներսիսի համար կը գրուի նաեւ. «զնորհապարդ... Ներսէս բաբունապետ Գնունեցին յիշեցէք... որ աշխատութեամբ ժողովեաց զհնացեալ եւ զեղծեալ թերթեր սորա եւ զպահանս ետ գրեւ:» — Հրտ. Մ. Խորենացի, Տփղիս 1914, էջ ԺԹ—Ի.)

13. Կիրակոս Վրդ. Աւետարանի մը յիշատակարանի մէջ կը գրէ. ի ՌԺԸ ամի (= 1569). հայրապետութեան տեառն Մուխայէլ կաթողիկոսին սուրբ աթոռոյն Էջմիածնի եւ Գրիգորիս կաթողիկոսին Աղթամարայ, եւ ի տեղապահութեան Շամիրամակերտին խօսորով փաթիշահին, որ յայսմ ամի սկիզբն արար պարսպին Վանայ քաղաքին. սխալանաց գրիս անմեղագիր լերուք, աղաչեմ, զի ի դուռն եւ ի նեղ ժամանակին գրեցաւ, որ փախուցեալ եմք ի ձեռաց Քրդացն, եւ կամք ի զարիպութեան, եւ կար մեր այս էր: Եւ արդ ես Մխիթար քահանայս ետու գրեւ. զսուրբ Աւետարանս եւ եդի ի գեաւղս որ կոչի Արշակ, ի գուռն Ս. Գեորգայ զաւարկարին յիշատակ հոգւոյ իմոյ...: (Նկարները նկարողն է Չաքարիա Գնունեցի, Գր. Աղթամարցոյ աշակերտը, որ ունի այսպիսի տողեր. «Չնկարող սորա Չաքարիա եպիսկոպոսն յիշել ի Տէր աղաչեմ»: — Չեռագիրն կը գտնուի Թէմրի-խան-Շուրայի Հայոց եկեղեցւոյն մէջ. յիշատակարանն համտ. Մ. Վ. Բարսեղաբեան, Աղուանից երկիր եւ գրացիք. Թիֆլիս 1893, էջ 10—11. նոյնը քաղուածաբար կոստանտնաց Գր. Աղթամարցի, էջ 10, ծն. 1.)

14. ՌԻԸ (1579) թուին Մարտիրոս քահանայ կը գրէ Աւետարան մը ի Հիզան «ի հայրապետութեանն Հայոց Տեառն Տ. Առաքելին Ս. Աթոռոյն Էջմիածնի, ի պատրիարկութեանն Աղթամարայ Տէր Գրիգորիս կաթողիկոսի, ի յաթոռակալութեան յիսուսաշնորհ աթոռոյն Ս. Երուսաղէմայ Տ. Անդրէաս եւ Տ. Գաւթիթարհեպիսկոպոսայն...» (Յիշատակարանն առ Գարեգին Վ. Յովսէփեանի.)

15. «Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ Կիրակոս սուտանուն կրօնաւորի անիմաստ եւ ախմար գրչի, եւ իմ անընդունակ գոյով յարուեստ գրչութեան, բարւոյժ աշխատասիրեալ ի սմա գրեցի անարժան ձեռք իմովք յընտիր եւ ի ստոյգ օրինակէ կենօք տառապանօք, եւ բազում չարչարանօք եւ նեղութեամբ ի մեծի թուին Հայոց ՌԼԳ (1584), ի կաթողիկոսութեան Հայկազեան սեռի տեառն Գրիգորիսի Աղթամարցոյ:» (Յիշատ. Պարտիզակի Ս. Յաւ-

կոր եկեղ. Չեռագրի. հրտ. Պատուրեան՝ ԲԶՄ. 1905, 495.)

16. «Աղթամարայ ծովուն մօտ անտառուտ լեռան մը կողքին կառուցուած Գիւարոյնի Ս. Յարութիւն վանքին աւերակաց վրայ կը կարդացուի... ՉՏԷՐ ԳՐԻԳՈՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՌԼԸ (= 1587):» (Խ. Լեւոնեան՝ Այց մը մի քանի մոռացուած վանքերու. Աղթամարի թեմերը. Բիւղանդիոն, 1903, թ. 1905.)

17. Աստուածաշունչ. «Եղեւ լուսնի սուրբ գիրն եւ ծաղիկն ի մեծ թուականին Հայոց ի Ռ եւ ի ԽԳ ամին (= 1594), ձեռամբ Մարտիրոս քահանային... ի քաղաքին խիզան... ի հայրապետութեան գերազառ եւ սուրբ աթոռոյն Էջմիածնայ տեառն Գաւթի, եւ ի կաթողիկոսութեանն Աղթամարայ տէր Գրիգորիսի... ի դուռն եւ ի նեղ ժամանակին միթէ եւ խաղաղարարն Աստուած աշխարհիս խաղաղութիւն պարգեւեցէ:» (Թորոս Աղբ. Բ. 262—263.)

* * *

2. Գրիգորիս Աղթամարցւոյ նշանակութիւնը: — Որչափ ալ անբաւական ըլլան մեր ծանօթութիւնները Գրիգորիսի կենսագրութեան եւ գործունէութեան մասին, բարեբախտ ենք գոնէ որ ունինք աւելի գոհացուցիչ տեղեկութիւններ անոր գրական գործունէութեան վրայ: Գրիգորիս կից իւր կաթողիկոսական գործունէութեան մշակից բանաստեղծական արուեստ մ'ալ, կամ լաւ եւս մշակեց իւր բնատուր բերումն եւ սիրեց երգել: Իւր բազմաթիւ քնարական բանաստեղծութիւնք դարերով սփոփանքն եղան վշտացեալ հայ սրտին, քաջալեր եւ դաստիարակ: Անթիւ շրթունքներ նուագեցին անոր տաղերը, բիւրաւոր սրտեր ազնուացան ի լուր անոր քնքոյշ, սրտոտ տաղերուն: Աղթամար յուստ եկող բազմութիւնը շուտով գրաւուեցաւ անոր արտադրութիւններէն եւ զանոնք իրրեւ անմոռաց յիշատակ առնելով՝ ակաղձուն ի սիրտ դարձան իրենց յարկերը: 2կայ միջնադարեան գրական շրջանէն հեղինակ մը, որ այնպէս ժողովրդական համակրութիւն վայելած ըլլայ, ինչպէս Գրիգորիս Աղթամարցի, Հայ աշուղն ու գուսանը, օրիորդն ու երիտասարդը, ալեւորն ու մանուկը, գեղջուկն ու քաղաքացին հաւասարապէս թոթովեցին իրենց շրթանց ու լարերու վրայ անոր անունն, իրենց ուրախութեան ու տրտմութեան ժամերուն: 2էք գտնե՛ր ԺԶ դարու առաջին քառորդէն ետքը Տաղերու հաւաքածոյ՝ ըլլան անոնք գրուած Վասպուրական կամ Եւգոկիա, Ղրիմ կամ Կամենից, ուր ընդառաջ չեղէ Գրիգորիսի տաղն.

րէն մին կամ միւսը: Արդէն 1561 Աբգարեան տպագրութեան Տաղարանը կ'ամփոփէր իւր մէջ Աղթամարցւոյ տաղերէն չորսը:

Այսչափ ընդարձակ ժողովրդականութիւն գտան անոր քնարերգութիւնք հայ ամէն խաւերու մէջ: Իսկ անոր թարգմանաբար յօրինուած Պղնծէ քաղաքի պատմութիւնը հայ միջնադարեան աշխարհի ամէնէն սիրուած ընթերցուածն էր, որ եւ արժանացած է բազմաթիւ տպագրութեանց, եւ դեռ այսօր իսկ կը յաճի ժողովրդեան ձեռքը:

Աղթամարցի իւր այս աշխարհակալութեամբ ինքնաբերաբար ազդեց նաեւ հետագայ սերնդեան մտաւոր կրթութեան վրայ: Թ.Չ դարու առաջին քառորդէն ետքը հայ երգիչներու մեծամասնութիւնն երգած է անոր տաղերու ազդեցութեան ներքեւ: Այս ազդեցութեան պատճառն էր մանաւանդ այն որ Գրիգորիս զգեցուցած էր իւր տաղերուն ուրիշ նկարագիր մը քան որ ցոյց կու տային իրենց վրայ իր նախորդները: Պարզութիւն գաղափարաց, սահունութիւն երգի կազմին, աշխարհականացում նիւթին: Բաց ի կրօնական-քնարական երգերէ՝ նա տուած էր — շեղելով յայսմ իւր նախորդներէն — բնութեան, սիրոյ երգեր, խօսեցուցած էր Բլբուլն ու Վարդը, բերած էր գեղեցիկը:

Յ. Աղթամարցւոյ Տաղերու ընդհանուր նկարագիրը: — Կեանքի պարագաներու համեմատ եղած է իր բանաստեղծութեանց նիւթը: Փառքի ձգտում, դիւցապներգութիւններ, իշխանաց շողջոյրութիւններ... չէին կրնար երգուիլ ժամանակ մը, երբ երկիրը սարկութեան ենթարկուած էր, ամէն դիէն հեծեծանք լսելի էր: Ընդհակառակն՝ ողբալ, արտասուել, ապաշաւել... այս էր սովորական նիւթը հայ աշուղներուն, ի շարս որոնց Աղթամարցւոյ Շատ խղճահար եղած է առ հասարակ հայ աշուղը, անոր անմեղ սիրտը ամէն քայլափոխին կը տեսնէ մեղաց սեւ ստուերը, եւ շուրջի սարսափը մեղաց արդիւնք կը նկատէ: Բայց մի եւ նոյն ժամանակ հայ աշուղը պարկեշտ է, ջերմեռանդ եւ աղօթասէր: Եւ իւր արտագրութիւնք այս զգածմամբ՝ եղած են շատ յաջող եւ օրինակելի, միջնադարեան հայ տաղասացներու երգերը՝ նուիրուած Աստուածածնի, Սուրբերու... շատ գեղեցիկ են եւ գեղարուեստական:

Բայց կեանքի վայելքը, սիրոյ կրակը ամէն պարագայի մէջ անշէջ մնացած է հայ երիտա-

սարդի սրտին մէջ. եւ որ կարծես մեռցնել տուած է վայրկեան մը ամէն արտաքին նեղութիւն ընտանեկան, բարեկամական ուրախ յարկին ներքեւ: Սէրը կը տոչորէ երիտասարդ սիրտը, կը փնտռուի գեղեցիկը, գեղեցիկն՝ գրուատիքը կը հիւսուի: Միւս կողմանէ՝ գարնան դռները բացուելուն պէս՝ ծաղկազարդ մարգերու, մշտակարկաչ վտակներու խոխոջը կը ծածանեն կենասէր երգչին սիրտը, եւ գիւղական հովասուն, դալարագեղ տեսարաններու առջեւ մոռցած ամէն բան՝ ուրախ արամազրութեան մէջ է. քնար ի ձեռին կ'երգէ բնութեան հրապոյրը:

Սիրոյ երգերն, որ բաւական յաճախ են թուով եւ յաճախ երգուած, ունին իրենց վրայ քրիստոնէական պարկեշտութեան քողը, յատուկ միշտ հայ սրտին: Մահմեդական տիրապետութեան՝ բնութեան տակ որչափ ալ ենթարկուած էին անոնց ազդեցութեան հայ երգիչք, բայց յայսմ սիրելի եղած է իրենց հայրենական առաքինութիւնն՝ անարատ սէրը, զայն երգած են — հեռու ամէն մերկութենէ:

Գ. Պարագայք եւ ազդեցութիւնք: — Աղթամարցւոյ տաղերու հոգին իմանալու համար հարկ է պարզել այն ազդեցութիւնները, որոնց տակ նա բանաստեղծած է: Գրիգորիս ծաղկեցաւ ժամանակ մը, երբ սահմանակից աշխարհին մէջ դեռ լսելի էին անմահ Ռուսիններու, Հաֆիզներու... քնարերգութիւնք. եւ Զամի, Պարսից դասական շրջանի այս վերջին պարծանքը՝ այն ինչ հանգչած երգելէ († 1492), իւր բանաստեղծական արտագրութիւնք ընդհանուր հիացման առարկայ էին բովանդակ պարսկական տիրապետութեան տակ գտնուող երկիրներու: Աշխարհէ աշխարհ յաճող դէրվիշները դեռ իրենց շրթանց վրայ ունէին անոր մահմեդական աշխարհին հիացումը գրաւող երգերը:

Գրիգորիսի տաղանդը անտարբեր պիտի չմնար ի լուր անոնց, արդեամբք ալ կը տեսնենք որ նա — որ արդէն սկսած էր թոթովել բանաստեղծական տողեր — հետաքրքրուած է Հաֆիզի կամ Զամիի բարբառով եւ թեւակոխած անոր հմտանալու: «Պղնծէ քաղաքին» եւ նման զրոյցներու թարգմանութիւնք — եթէ ստուգիւ իրենն են — ցոյց կու տան բաւականէն աւելի, իւր ձեռք բերած հմտութիւնը պարսկական եւ արաբական հարուստ գրականութեան: Ոչ միայն կարդացած է զայն եւ թարգմանութեան փորձեր ըրած, այլ եւ սիրած է իւր տաղերու շինուածքին մէջ ագուցանել այդ՝ ամէն կողմանէ գրաւիչ եւ բանաստեղծա-

կան լեզուով տողեր (ուղղակի ընագիրներէ, կամ թերեւս աշուղներու բերնէն): Նոյնը կը հաստատեն աւելորդ անգամ նաեւ Աղթամարցւոյ տաղերուն մէջ այնպէս սփռուած պարսկերէն բառամթերքը եւ բացատրութիւնք:

Եւ այն յանկարծական ոստումը, որ կը նկատուի իր եւ նախորդ բանաստեղծներու մէջ, արդիւնքն է առանց տարակուսի պարսկական գրականութեան այս ծանօթութեան: Գրիգորիս պարսկական նոր գրականութեան ծանօթութեամբ կրթեց իւր ճաշակը, ընդարձակեց մտքին ասպարէզը, յղկեց գրիչը: Եւ այսպէս պարսկական ազդեցութեան տակ, կրնայ ըսուիլ, բացաւ նոր դպրոց մը հայրենի հողի վրայ:

Պարսկական ազդեցութեան արդիւնքն է մանաւանդ անոր բանաստեղծութեանց այլաբանական նկարագիրը, խորհրդական լեզուն, անով կառուցած է նա իւր երեւակայութեան հրաշակերտը, ուր պատկերաւոր նկարագրութեան յանկուցիչ հմայքով կը ձգուին հոգիները. ուր ոչ միայն գերզգայական գաղափարներ ըստ իրին եւութեան եւ բնութեան հոմանիշ առարկաներով կը ներկայացուին, այլ եւ աստուածաբանական վարդապետութիւնք իսկ կը հանդերձուին գողտրիկ մտահարուստ պատկերներով:

Աղթամարցւոյ տաղերը գրուած են վսեմ, քնքոյշ, ազնուական ոճով, եւ ժամանակն ու տեղը նկատի առնելով՝ նաեւ բնական, իր լեզուն գրաբար չէ, բայց ոչ նաեւ ռամկօրէն, այլ ռամկախառն գրաբար: Աղթամարցին աւելի զգածման չէ քան հայ այլ բանաստեղծք, եւ գրեթէ միշտ իւր բանաստեղծութեանց մէջ սրտի լեզուն է որ կը խօսի. ոճը ողորկ է եւ ուղիղ, եւ իւր նկարագրութիւնք եւ ստորագրութիւնք լի են զգածումով եւ հմայքով:

Նմանողութիւն նախորդ բանաստեղծներու, անոնց տողերու բանաբաղութիւն՝ հայ մուսային այս յաճախուած, ժառանգական մեղքը, չի տեսնուի իր վրայ, կամ գոնէ շատ ցանցառ կը տեսնուի. թէեւ լաւ ծանօթ եղած է իր նախորդներուն արտագրութեանց, մանաւանդ Առաքել Սինեցւոյ եւ Կոստանդին Երզնկացւոյ: Առաջնոյն ազդեցութիւնը յատկապէս Գրիգորիսի կրօնական քնարերգութեանց վրայ տեղ տեղ ակներեւ իսկ կը զգացուի:

5. Գրիգորիս իբրեւ գեղեցկի երգիչ: — Չորս խմբի կարելի է բաժնել Աղթամարցւոյ բանաստեղծութիւնները, կրօնական քնարերգութիւններ, ձօներ, սրբախօսական

գիւցաղներգութիւններ եւ գովեստներ գեղեցկի: Աերջին խումբս ամենէն յաջողն է իր արտագրութեանց մէջ եւ ինքնատիպը. եւ զոր ստորեւ պիտի ներկայացնեմ ընթերցողներուս: Ուստի այս տեղ հարկ է առանձին նկատողութեան նիւթ ընել զայն:

Հակառակ գտած ընդարձակ ժողովրդականութեան, շատերուն անիմանալի մնացած են այս խմբին երգերը: Անոնք նկատուած են առ հասարակ «սիրոյ երգեր», գեղեցիկ սեռին նուիրուած գեղօններ: Բայց սխալ է այս տիրած ըմբռնումը. անոնց մէջ Գրիգորիս ոչ թէ կ'նոյ սիրոյ երգիչ է անձուկ իմաստով, այլ երգիչ է գեղեցկին:

Աղթամարցին որրանէն կոչուած եկեղեցական, կաթողիկոսական աստիճանի, սնած եւ դաստիարակուած ի մանուկ տիող խորանին ծառայ ըլլալու դաղափարականով կղզեակին միայնութեան մէջ, դժուարին է յախուռն հաստատել թէ համարձակած ըլլայ քողաղերձ՝ գեղաւորաց դասին մէջ անցած գեղգեղել: Թոյլ չեն տար զայս ոչ ժամանակն եւ ոչ հանգամանք:

Անոր այս խմբի տաղերուն մէջ կը զգացուի ստուգիւ բուռն արտայայտութիւն սիրոյ, բայց այս սէրը երկրաքարշ չէ, այլ քրիստոնէական, երկնային: Աղթամարցին երգած է հոն եղբայրական սէրը, գեղեցկին գովեստը ի դէմս իւր հարազատին: Այս կարգէն են՝ «Գու գրախտ Եգեմայ», «Գու ես արեգակն», «Մարութ պատկերով»: Այս տաղերու մէջ երգած է Գրիգորիս իւր եղբայր՝ Ամիր Գուրգէն, զոր կաթողին կը սիրէր: Հոս տուած է նա այրական՝ երիտասարդական գեղին նկարագիրը եւ ոչ կուսին գովքը: Այս տեսակետով ալ հարկ է առանձին ուշագրութեան արժանանալ Աղթամարցին իրեւ միակն ի տեսակին եւ յաջողագոյն՝ առնական գեղի նկարագրութեան մէջ: Այս խմբէն են նաեւ «Յետ գնալոյ վարդին», «Գարունն է բացուեր», եւ թերեւս «Ամեն առաւօտ եւ լոյս» տաղերը. ասոնց մէջ կ'երգէ զգայուն բանաստեղծը իւր սիրելի հարազատին մահուան արձանագիրը (épilogue):

Նոյնպէս միւս տաղը՝ «Մեր Տէրն է բազմեր», որ վառ երեւակայութեան ծնունդ մ'է, ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ այլաբանական նկարագիր կարօտին կամ ծննդավայրին անձկոյն՝ զոր կը զգայ «ի շարիպութեան» գտնուող եւ հայրենեաց սիրով տոչորող բանաստեղծը: Իսկ «Ծաղկունք ասեն» տաղն իրեն նիւթ ունի՝ այլաբանական պատկերի մէջ, հոգեւոր անձ մը,

ինչպէս կարծեմ, Աստուածատուր Խաթայեցւոյ նահատակութիւնը, երգուած ի խնդրոյ Աստուածատուր Մեծօփեցւոյ¹:

Ի դէմս վարդի եւ բլբուլի, ի դէմս գեղա-
հարուստ կուսին այսպիսի պատկերներ ընծայելու
յառաջընթաց օրինակներ ունէր Գրիգորիս պար-
սիկ բանաստեղծութեան մէջ, բայց նաեւ տոհմային
բանաստեղծք ձուլած էին նոյն կաղապարին
վրայ նմաններ: Այսպէս Կոստանդին Երզն-
կացի իւր «Այսօր եղեւ պայծառ դարուն» (Տրտ.
Պոստերեանի 110—125) սկզբնաւորութեամբ
տաղին մէջ, ուր «բլբուլի եւ վարդի օրինակաւ
ղգրիստոս պատմէ», սիրոյ հոմանիշներ կու տայ
հետեւեալ պատկերը.

Թէ Սէր է ծառն ու սէր ծաղիկն,
ու սէր հաւուն ձայնն ի ծառիկն.
Սէր է վարդն ու սէր բլբուլն
սիրով նըստել ի վրայ վարդին...

Նոյնպէս Առաքել Սիւնեցի իւր «Ականջ զրէք
բանիս որ պատուական է», տաղին մէջ, ուր
«ըբլբուլն ընդ վարդին ի Գաբրիէլ հրեշտակն
կ'օրինակէ» (Հայերգ, 105—108):

Ստորեւ պիտի ներկայացնեմ Աղթամարցւոյ
տաղերէն հետեւեալ հատուածները.

1. Յետ գնալոյ վարդին
2. Ծաղկունք ասնն
3. Մաքուր պատկերով
4. Դու ես արեգակն
5. Դու գրախտ Եդեմայ

Ասոնք ամէնն ալ ծանօթ են հրատարա-
կութեամբ (Հմմտ. Կ. Կոստանեանց՝ Գրիգոր
Աղթամարցի եւ իւր տաղերը, Տիփլիս 1898):
Մեր հրատարակած բնագիրները վերակազմուած
են համեմատութեամբ բաղմամբիւ ձեռագրաց
եւ տպագիր օրինակաց: Ընթերթուածոց տարբե-
րութիւնները աւելորդ համարեցանք տալ թեր-
թիս մէջ: Յաջորդիւս կը խօսիմ մէն մի տաղի
վրայ առանձին՝ համառօտիւ:

* * *

1. Յետ գնալոյ վարդին:

Հնոց շատ սիրած տաղերէն մին կ'երեւայ
այս, որ թէ ամբողջութեամբ եւ թէ կտոր կտոր

¹ Տարբեր շարքի են Աղթամարցւոյ սիրոյ իսկապէս
պարի երգերը, զորոնք, կ'երեւոյ թէ երգած է նման Կոս-
տանդին Երզնկացւոյ ի խնդրոյ աշխարհականաց՝ հարսանեաց
եւ նման հանդէսներու համար, եւ որոնք առ հասարակ
անունն հասած են մեզի: Ասոնց վրայ այլուր կը խօսինք:

յաճախ կը պատահի ձեռագիր եւ տպագիր տա-
ղարաններու մէջ: Մեր ձեռքը կը գտնուի ասկէ
չորս ձեռագիր, Հաշուելով հինգերորդը (Գ) օր
փոքրիկ աղաւաղեալ հատուած մը միայն պա-
հած է:

(b) Այս ձեռագիրներն են մեր Մատենա-
դարանի՝

1. Թ. 684, 30ա—34բ (= A).
2. Թ. 663, 2բ—8բ (= C).
3. Թ. 797, 238բ—241բ (= D = Ձեռ.
Կիւլ. 355ա).
4. Թ. 343, 184բ—185ա (միայն տ. 81
= G):
5. Շ. Վ. Սահակեանի Թ. 1 ձեռագիր Տաղա-
րանէն (էջ 15—23) արտագրութիւն մը
(= q):

Ասոնցմէ ամէնէն ընտրելագոյնն էր A, որ
եւ բնագիր ընտրուած է. դժբախտաբար ձեռա-
գիրս՝ տող 98ի քով թղթեր ինկած ըլլալով՝
այժմ կ'իսով կ'ընծայէ տաղը. այս դէպքին յե-
ցանք C օրինակին վրայ, որ զայն ամբողջու-
թեամբ ունի. ասոր առանձնայատկութիւնք ուղ-
ղագրութեան մէջ՝ հետեւելով Aի ուղղագրու-
թեան ուր պէտք էր փոփոխեցնէք, առ այս
կուռան ունենալով մեզի նաեւ Dq օրինակները
եւ անոնց կից տպագրութիւնները: Այնպէս որ
մեր վերակազմած բնագիրը թէ ամբողջութեամբ
կը ներկայանայ, եւ թէ միաբան հնագոյն օրի-
նակաց:

Մեզի ծանօթ էին նաեւ հետեւեալ ձե-
ռագիրք, որոնցմէ չկրցանք սակայն օգտուիլ:

1. Յուցակ Ձեռագրաց Դադեան Խաչիկ վար-
դապետի (Յ. Յ. Թօփճեան, Վաղարշապատ
1898), էջ 41—42. Թ. 27, թղ. 132ա—
138բ. ուսկից քանի մը տող քաղուածներ
տուած է Թօփճեան.
2. Հ. Աճառեան՝ Յուցակ հայերէն ձեռագրաց
Թաւրիզի (Վիեննա 1910), էջ 63ա.
3. Կը յիշուի երկու օրինակ ալ Վենետ. Մխիթ.
Մատ. Ձեռագրաց մէջ. Տաղարան Ե:
4. Ուրիշ մ'ալ 1606ին Ստ. Թոխաթեցւոյ
Տաղարանին մէջ (էջ 82. ԲՁՄ. 1907,
էջ 401):

Առաջին անգամ հրատարակուած է տաղս՝
կ'իսով եւեթ՝ Արգար Գպրի տաղարանին մէջ
(տպ. Վենետ. 1561, էջ 30—31 [= Ե1]),
որմէ օրինակ մը կը գտնուի Կերլա քաղաքի
Ս. Երրորդութիւն Եկեղեցւոյ Մատենադարանին

մէջ, Թ. ԽԳ. ա ձեռագրին հետ կազմուած (հմտ. այս մասին Հանդ. Ամս. 1888, էջ 140—141): 2կրցանք զայս համեմատութեան առնուլ: Ապա լոյս տեսաւ (ի Կ. Պոլիս) ԺԸ կամ ԺԹ դարու սկիզբները տպագրուած Տաղարանի մը մէջ (անթուական) էջ 114—119, 123—124 (= d), 1851ին տուաւ անոր առաջին մասը Հիսարլեան՝ Բանասէրի մէջ (էջ 338—340 = b) շատ աղաւաղեալ. եւ տասը տարի ետքը Բազմալէալ (1861, էջ 146—147 = a), հանուած Ոսկեփորիկէ մը, ինչպէս կ'ըսէ հրատարակիչն (Հ. Ալիշան) վերջաբանին մէջ (էջ 147—148): Անծանօթ նախորդ հրատարակութեանց՝ 1886ին հրատարակեց զայն Յովհ. քհն. Մկրեան մաս առ մաս Երկրագունտի մէջ (էջ 199 եւն = Y): Հակառակ այս հրատարակութեանց Տեւկանց իւր Հայերգի մէջ (էջ 70—72 = H) ներս առած է տաղս շատ աղաւաղեալ եւ կրճատ օրինակէ մը: Լաւագոյն եւ ամբողջական հրատարակութիւն մը հոգաց ի վերջոյ Կ. Կոստանեանց Աղթամարցւոյ տաղերու հաւաքման մէջ (էջ 38—45 = K), հանելով իւր «սեփական գրչեայ տաղարանից, որ գրուած է 1695 թ. ըստ զատութեամբ «մի քանի գրչեայ օրինակների հետ, որոնցից հնագոյնը 1617 թ. էր գրուած» (էջ 43—44):

Իմանալու համար, թէ ինչպէս աւանդած են տաղս տպագիր հրատարակութիւնք, կու տամ այս տեղ պատկեր մը.

e ¹	d	b
տ. 113—139	տ. 1—80	տ. 1—85
a	H	YKP
տ. 1—36, 89—92	տ. 37—68	ամբողջ

Հայերգի մէջ նաեւ տողերու բաժանումը շատ խանգարուած է, այնպէս որ տաղս, որ 2—4—2—3 հատուածով է, Հայերգի մէջ անիմանալի ձեւ ընդունած է:

Տպագիր հրատարակութիւնք թէ՛ վատ օրինակներու, թէ՛ տպագրիչներու կամայական փոփոխութիւններու եւ թէ՛ վերջապէս անհոգ տպագրութեան հետեւանքով այնպէս խառնակած, աղաւաղուած են (մանաւանդ b), որ մենք եւ ոչ իսկ նկատի առնուլ ուղեցինք զանոնք, համեմատութիւնը չծանրաբեռնելու համար: Համեմատութեանց մէջ առաւելապէս ձեռագրաց տարբերութիւնք աշխատեցանք խղճիւ ընծայել, որոնք յիշականին կրնան գիտնոց աչքին արժէք ունենալ:

Տաղս նաեւ եւրոպական լեզուներու թարգմանուելու արժանացած է:

Երկու տարի յառաջ ռուսերէնի թարգմանած էր զայն «Ամեն առաւօտ եւ լոյս» տաղին հետ Կ. Կոստանեանց՝ Роза и Соловей. Къ положенію армянъ въ XVI вѣкѣ (по поводу стихотворенія Григорія Ахтамарскаго). Москва 1913 (հմտ. Գ. Լեւոնեանի մատենախօսականը, Մշակ, 1914, Թ. 111):

Վերջերս գաղղիերէն թարգմանութեամբ ներս առաւ զայն Ա. Զօպանեան իւր Les trouvers arméniens-ի նոր հրատարակութեան մէջ:

*

Առաջին հրատարակիչներուն անծանօթ մնացած էր տաղիս երգիչը. Մկրեան երկբայուցութեամբ կ'ընծայէր Աղթամարցւոյ. Կոստանեանց միայն մուծեց աներկբայ Գրիգորիսի միւս տաղերու շարքին մէջ: Բազմալէալի հրատարակիչը վայրկեան մը փորձուած է մինչեւ անգամ Աշոտ Ա. Բագրատունւոյ օրերուն երգուած համարիլ, ռամկարանութիւնք միայն գժուարութիւն պատճառած են իրեն (էջ 147 «այլ իրեն ռամկախառն եւ տաճիկ բացատրութիւնները յայտնի կ'ընեն որ աւելի նոր է»): Թէեւ Վեներտիկի Ե. Տաղարանին մէջ կարելի էր յայտնի տեսնել նաեւ հեղինակին անունը:

Հիմայ, երբ ծանօթ են բազմաթիւ ձեռագիրներ, որոնք յայտնապէս կը կրեն հեղինակին անունը, այս մասին տարակուսիլ աւելորդ է:

Ի՞նչ առթիւ երգած է զայն Գրիգորիս, կամ ի՞նչ կը պատկերէ այլաբանական երգս: Բազմալէալի հրատարակիչը (Հ. Ալիշան) իւր վերջաբանին մէջ կը գրէ. «Ասիկայ տիւր ժողովրդական երգ մը եղած պիտի ըլլայ, կամ լաւ եւս ըսել, անշուշտ պարտիզադարմաններու յատուկ եղերգութիւն մը, — եթէ չէ ցաւած սրտի մը եւ ամուսնոյ իր հարսին դժբախտ դիպուածով մը ճամբորդութեան ժամանակ վախճանելուն վրայ ըրած ողբը» (էջ 147):

Կ. Կոստանեանց հոն պատկերացուած կը համարի ժամանակակից հայ քաղաքական կեանքը, որով բլբուլն կ'ողբայ մահաբազան բռնակալներէն աղգին կրած տառապանքը, եւ կը բաղձայ տեսնել վարդը՝ խաղաղական անդորր բարօրութիւնն ազգին (հմտ. Մշակ, 1914, Թ. 111): Իսկ Աղթամարցւոյ տաղերու հրատարակութեան ներածութեան մէջ (էջ 26—31) կը համար զայն վէպ մը՝ երգուած ի գովասանութիւն վարդին:

Այս տաղը գրած է Գրիգորիս, ինչպես վերն ահնարկեցի արդէն, ողբալի արկածի մը անմիջ- նորդական ազդեցութեան տակ: 1533/4ին «սաստկասառոյց» ձմեռը, երբ սառեցուցած էր Աղթամարայ ծովակը եւ կղզւոյն բնակիչք ըստ սովորութեան սառուցի վրայէն ի յարարերու- թեան էին ցամաքի հետ, երթեւեկելու ժամա- նակ Գրիգորիսի կրտսեր եղբայրներէն մին՝ Ամիրա Գուռջերէկ՝ սառուցին յանկարծուստ տեղի տա- լովը՝ կ'իյնայ ծով եւ ծովամոյն կ'ըլլայ: Զուր կ'որոնէ Գրիգորիս «բազում աւուրբք լալոտ աջօք» իւր սիրելի հարազատը. եւ ոչ դիակն յերեւան կու գայ:

Այս արկածը այսպէս կը պատմէ Յիշա- տակագիր մը՝ Մարգարէ Արծիշեցի, Գրիգորիսի համար ընդորինակած Սաղմոսարանի վերջը (1534ին ի վանս Սուխարայ. տես վերը ամբող- ջութեամբ):

«Գրեցի զսա յիշատակ Գրիգորիս կաթ-ին եւ ծնողաց նորին՝ Ս. քանտարին եւ Շահումին եւ եղբարցն՝ Ամիրայ Գուռջերէկէն, որ անխ- ի քննէ եւ բազում աւուրբք որոնելով լալոտ աջօք է ու գործ, եւ միւս եղբորն կանաչասաղարթ բարունակին Սմբատին, որ է սփոփան եւ ուրա- խութիւն վշտագնեալ եւ տրտմեալ սրտի անձին իւրոյ...»

Այս արկածին վրայ, ինչպէս Յիշատակա- գիրն կ'ըսէ՝ «վշտագնեալ եւ տրտմեալ սրտի» կ'անցնէ ամբողջ ձմեռը. ինքն ալ կը յայտնէ զյոս յաճախ.

Ըզտիւ եւ զգիշեր ողբամ անդադար
Գարձեր եմ մաղասկաթ եւ չունիմ զըրար...
Գիշերըն մինչ ի լոյս ես մրտօք տանջիմ
Ո՞ր տարան ըզքեզ վարդ, կամ ուր թագուցին,
Զիարդ մոռանամ ես ըզքերըն քոյին
Խոցեցաւ սիրտս ու լերթըս կըսկըճադին...
Զի առանց քո տեսուգ ես եմ երերուն
Գիշերըն քուն գայր այլ կենամ արթուն,
Նեղեալ եւ փղցկիմ թ' երբ լինի գարուն,
Հալեր եմ եւ մաշեր ի քո կարօտուն:
Սաստկասառոյց ձմեռս ես ոնց անցուցի.
Շատ ցաւ եւ շատ ցընոր դէմ քեզ քաշեցի:

Երբ Գարնան դռները կը բացուին, մար- գերն եւ բուրաստանները սկիզբ կ'առնուն զար- դարուիլ ծաղկօք՝ Գրիգորիս կը յիշէ կրկին իւր սիրելին, կ'ելլէ միւսանգամ ի խնդիր անոր. այս նուագ ոչ թէ նորահալ ծովակին ալիքներու մէջ, այլ ի ծաղկալիր այգեստանս Աղթամարայ, հոն ծաղկանց մէջ փնտռելու: Այսպէս յուսա- լով սփոփանք տալ սրտին եւ անմահացնել իւր եղբոր յիշատակը:

Ինքը՝ երգիչը երգասէր Բլբուլի դէմքը զգեցած կ'երթայ այգին փնտռելու վարդը անոր վրանին մէջ. բայց չի գտներ հոն վարդը, վասն զի թողուցած էր նա նախորդ պաղ եղա- նակներուն իւր վրանը: Երբ զինքը չի գտներ հոն՝ կը հարցնէ անոր մասին: Դժկամակ կը մտնէ այգին, կը բողբոքէ այգւոյն դէմ, թէ ինչու չէ պահպանած խնամով վարդը.

«Ա՛յդի, ընդ քեզ տեսմ, տուր ինձ պատասխան
Ընդէր ոչ պահեցեր զվարդն իմ պատուական»:

Եւ կը դառնայ կ'անիծէ այգին.

Քակուի քո ամուր պատրդ, դառնաս աւերակ...

Իրեն սգակից ըլլալ կը հրաւիրէ այգւոյն յոր- դախաղաց ակունքը, կանանչասաղարթ ծառերը: Ապա կը բանայ իւր կասկածներուն դռները, մերթ Այգեգործը մեղադրելով, մերթ տարերաց եւ մերթ շրջակայից վերագրելով իւր հարա- վատին՝ վարդին կորստեան պատճառը:

Յուսակտուր այգիէն՝ կը թռչի կը սրանայ բլբուլն «ի յօդքն վերին»:

Ասաց թէ հարցանեմ թռչնոցն սիրով,
Եթէ գիտեն նոքա, յայտեն ինձ փութով:

Բայց վայրապար: Նորածին թռչուններն ալ կը խոստովանին տգիտութիւն.

Զքո վարդըն չենք տեսել, Աստուած վըկայէ,
Գնա շըջեր յայլ տեղ ու զնա որոնէ:

Այս բացասական պատասխանէն կը յուզուի Բլբուլ, եւ դարձեալ կը սկսի ողբալ յուսա- հատ իւր Սիրելին:

Այս հառաչներու մէջ կը լսէ հե- ռուէն Այգեգործին՝ Արարչին ձայնը, որ վարդի մօտալուտ գալստեամբ կը մխիթարէ զինքը.

Ասաց. Մի լար, Բլբուլ, քո վարդըն կու գայ,
Եկեալ է մանուշակ վարդին փաղայ.

Թուրա խաբար ամատ, սալամ ու գուղայ:

Այս աւետիսին վրայ կը մխիթարուի Բլբ- րուլ, գոհ բերանով կ'օրհնէ Այգեգործը. կը փութայ թուղթ մը գրել վարդին, ուր կը դրուատէ անոր բարեմասնութիւնները, բացա- տրելով նաեւ իւր սրտի անչափ կարօտը անոր հեռաւորութեան համար: Թուղթը կը հասնի վարդին արքունիքը, կարգացող կը բերեն կանա- չագալար հազըէվարդը, որ բարձր ձայնիւ կ'ըն- թեռնու. փոխարէն պատասխան կը գրէ վարդը Բլբուլին՝ մխիթարելով զինքը իւր մօտաւոր

գալստեամբ, մատնանշելով նաեւ թղթատարին ձեռք իւր ուր ըլլալը:

Ասացէք թէ ի դրախտն զնա որոնէ:

Անցան օրեր, արեւն երկնքէն պայծառ փայլեցաւ. եւ ցօղն ամպերէն իջաւ վարդաստան, եւ վարդ բազմած գահոյքին վրայ ցուցուց իւր դէմքը վարագուրին ետեւէն:

Վարդն էր վարագորով ի մէջ գահոյին,
Ծաղկունքն հաւասար երկրպագեցին:

Տեսաւ Գրիգորիս հոգւոյ աչքերով իւր հարազատն ընդ վարագուրով «ի մէջ գահոյին» երկնից՝ շրջապատուած հոգեղէններէ, մխիթարուեցաւ եւ գոհացաւ:

Ի մահ իւր եղբօր երգած Գրիգորիսի այս եղբերգութիւնը մեր միջնադարեան բանաստեղծութեան ամենէն ընտիր գոհարն է, գեղեցիկ՝ արտաքին յօրինուածովը: Այս պատճառաւ ալ յաճախ կարդացուած եւ երգուած է, եւ հղօր տպագորութիւն թողուցած յաջորդ ժամանակի տաղասացներու վրայ:

Թէեւ վարդի եւ Բլբուլի խօսակցութիւնը արեւելեան, մանաւանդ պարսկական բանաստեղծութեան շատ սիրած մոտիւն է, ուստի եւ Գրիգորիս ունէր աչաց առջեւ թէ պարսկատարած աշուղներու եւ թէ Հայոց (կոստ. Երզնկացի, Աւաբէլ Սիւնեցի, Մկրտիչ Նաղաշ) քով նման պատկերներ, բայց երգս կը կրէ ինքնուրոյնութիւն մը եւ ամբողջութիւն մը, առանց ցոյց տալու օտար ազդեցութեան հետք (պարսկերէն տողերն, որոնք հոս եւ հոն յերեւան կ'ըլլեն, ազուցուած են հոն միայն ամբողջ կառուցուածքին զարդ տալու համար):

Ընդհակառակն գործած է տաղս մեծ ազդեցութիւն յաջորդաց վրայ՝ յանուանէ խաչատուրոյ «Ի գնալ վարդին»¹ տաղին վրայ, որ յեականս ոչ այլ ինչ է բայց եթէ նոր խմբագրութիւն մը Աղթամարցոյ տաղին՝ յարմար-

¹ «Տաղ գարնան, վարդին եւ պուլպուլին զոյցք եւ պատասխանիք» խաչատուր Կեչառեցի վարդապետի աւագեալ, որուն տնագիրը կը կապեն. Ի խաչատուր տնագիրէ Բանի (Հրտ. ԲՁՄ. 1907, էջ 402-403): Տաղիս հրատարակին՝ Հ. Մ. Պոստոլեան հանած է զայն Ստեփ. Երեց Թաթաւեցոյ 1606ին ընդօրինակած Տաղարանէ մը, որ այժմ վերստին Մխիթ. Մատ. մէջ կը գտնուի: Արդէն ոճը եւ լեզուն որ այնքան կուռ չէ՝ վաւերականութեան մը գործն ըլլալ (էջ 401): Հաւանականաբար (Հմտ. ԲՁՄ. էջ 402) խաչատուր վ. խաբրերգոյ գործն է, որ ունի նման տաղ մ'ալ «Թորթամ հղեւ գարուն» (Հրտ. Պոստոլեանց՝ Նոր ժողովածու, Գ. էջ 5):

ցուած Գարնան: Ի մէջ կը բերեմ քանի մը փոքր համեմատութիւն:

Գրիգորիս.

Խաչատուր.

Յետ գընալոյ վարդին՝ եկ
Բլբուլն յայդին
Ետեւ թափուր բզլաւն,
Քաղեցաւ հոգին,
Շըրջէր եւ հարցանէր ըզիւր
սիրելին
Կանչէր զար եւ ֆըղան ի
մէջ գիշերին:

Ի գընալ վարդին եկեալ
պուլպուլին
Որոնելով ըզնա ի բոլոր
այդին.
Թորթամ զնա ոչ եզիւ
արտասուեաց յուժգին,
Եւ զաղաղակ բարձեալ նա
ողորմագին:

Ասն թէ արարիչ տէրն
գիտակ է
... Զք վարդն չենք տե-
սել, Աստուած վկայ է...
Եկեալ այդեգործին մխիթ-
թարեաց զնա,
Ասաց մի լար բլբուլ քո
վարդին կու գայ,
Եկեալ է մանուշակ վար-
դին փիղոյ...

Այդեգործն նմա պա-
տախտն առնէ,
Գիտակ չեմ քո վարդին,
տէրն վկայէ
Բայց ժամանակ գալոյ նո-
րա մերձեալ է,
Զի ծաղկունքն այգոյս
ամեն եկեալ է.

Ապագեաց թուղթ բլբուլն
առ վարդն...
Ես քեզ ողջոյն գրեմ սրտով
սիրելի,
Զի առանց քո տեսուի ես
եմ երբուն...

Գրեալ թուղտ առաքէ
սիրելի վարդին,
Բարեւ. զրկէր նմա կարօ-
տով սրտին,
Փութալոյ նա հասանել
տեղեանն նորին:

Եւ բան մարգարէին առ իս
կատարի,
Քան ըզհաւաքեան եմ յա-
նապատի,
Եղէ որպէս ըզբու ի յա-
ւերակի:

Որպէս զբու նըստեալ եմ
յաւերակի,
Հանգոյն հաւաքանի ի
յանապատի,
Միայնացեալ նըման եղէ
ճընճըղի:

Խաչատուր քով կան նաեւ տողեր Աղթամարցոյ ուրիշ տաղերէ, այսպէս «Գու ես արեգակն» տաղէն՝

Գրիգորիս.

Խաչատուր.

Իմ սին ի սրտի 'ւ իմ
ուրախութիւն
Իմ շունչ եւ հոգի 'ւ իմ
կենդանութիւն
Աչաց առաջի ես քուն 'ւ
յարթուն:

Հոգւոյս հոգի պուլպուլ
պատուական թուուն,
Իմ շունչ եւ իմ հոգի,
Իմ ուրախութիւն
Գու ես աչաց լոյս 'ւ իմ
կենդանութիւն
...
Գու ես լոյս աչերուս եւ
սին իմ սրտի:

Գրիգորիսի այս տաղի ազդեցութեան տակ երգուած է նաեւ խաչատուր խաբրերգոյ «Թորթամ եղեւ գարուն» (կոստանեանց՝ Նոր ժող. Գ. էջ 5 եւն):

Բայց ամենէն հետաքրքրական է Զաքարիա Գնունեցոյ «Վարդին եւ Բլբուլին» տաղը

(իմ հրատարակութիւնս, էջ 30—37), որ յօ-
րինուած է տաղիս անմիջնորդական ազդեցու-
թեան տակ, որպէս թէ աշակերտը նմանողու-
թեան օրինակ առած ըլլայ ուսուցչին գլուխ
գործողը: Համեմատութիւնը կը թողում ըն-
թերցողներուս:

2. Ծաղկունքն ասեն...

«Տաղ վարդին եւ բլբուլին» խորագրուած
այս տաղը Գրիգորիսի քնարերգութեանց մէջ
ընտիրներէն մին է, զոր երգած է ի խնդրոյ Աս-
տուածատուր Սեծոփեցւոյ 1523ին: Հասերը
նկատած են զայն «սիրոյ երգ», բայց յիրակա-
նին, ինչպէս ինձի կ'երեւայ, ունինք մենք այս
տեղ գեղեցիկ բանագործութիւն մը (drama)
Աստուածատուր խաթայեցւոյ նահատակութեան
վրայ († 1519): Բանաստեղծը տուած է այլա-
բանական պատկերի մէջ խօսակցութիւն մը
Բլբուլի եւ կարմիր վարդի. ի դէմս կարմիր
վարդին կը ներկայացուի նահատակն իւր արիա-
կան ասպարէզի մէջ, զոր Բլբուլն՝ Ս. Հոգին կը
խրախուսէ յարատեւել աներկիւղ: Գրիգորիս
այս նոր նահատակի նուիրած էր յառաջագոյն
արդէն երկու երգ. այս անգամ նահատակին
անուանակցին խնդրանք կ'երգէ նոյնը այլա-
բանօրէն:

Թէ տաղին ընթացիկ չափը՝ 4—4, թէ՛
կանոնեալ լեղուն եւ թէ՛ նկարագրութեան
շնորհքը պատճառ եղած են անոր արագ ժո-
ղովրդականանալուն: Չեռագիր տաղարաններու
մէջ շատ յաճախ կը պատահի տաղս, ինձի ծա-
նօթ է հետեւեալ Չեռագիրներէ.

Թ. 684, թղ. 35բ—40բ (A).

Թ. 344, թղ. 24ա—29բ (B).

Թ. 663, թղ. 13ա—16ա (միայն տ. 1—
124) (C).

Թ. 797, թղ. 207բ—209բ (միայն տ. 1—
112, 129—152) (D).

Թ. 343, թղ. 220ա—բ (միայն տ. 1—20,
97—116. շատ խեղճ օրինակ, զոր դուն
ուրեք նկատի առինք) (G):

Կը յիշուի նաեւ Գագեան Չեռ. Յոցակ,
42. եւ վենետ. Մխ. Մատ. Ե տաղարանի մէջ:

Յաճախ հրատարակուած ալ է. նախ լոյս
հանեց զայն Գ. Վ. Սրուանձտեանց՝ Մանանայի
մէջ, էջ 258—62 (միայն տ. 1—92, 129—
140 = Q), ապա Տէվկանց՝ Հայերգ էջ 98—
103 (միայն տ. 1—124, 133—152 = H):

Մեր Մատենադարանի Թ. 344ի վրայէն «այլ
քանի մի օրինակաց հետ համեմատեալ» հրա-
տարակեց քաղուածաբար նաեւ Հ. Ղ. Յովնա-
նեան Հանդ. Ամս. 1896, էջ 117 = առէ
արտատպուած՝ Միջնադարեան ազգ. տաղաչա-
փութիւն ռամկախան, Վիեննա 1911, էջ 34—
35): Առաջին անգամ ամբողջութեամբ տուաւ
Կ. Կոստանեանց (Գր. Աղթամարցի, էջ 48—53
«օրինակուեցաւ 1695ին գրուած մեր սեփական
տաղարանից» «Համեմատեցինք 1617 թուին
գրուած տաղարանի եւ Հայերգի օրինակի հետ»
= K), նոյնն ապա ներս առաւ նաեւ Տ. եպ.
Պալեան իւր Հայ աշուղներու մէջ (125—29):

3. «Մաքուր պատկերով»:

Այս տաղը, զոր «տաղ սիրոյ» խորագրած
ենք, երգած է Աղթամարցին իբրեւ «գովեստ
գեղեցկի» կամ նկարագիր կտրիճ երիտասարդի,
ուր հաւանականօրէն ունի աչաց առջեւ իւր
հարազատն՝ Ամիր Գուռչիբէկ. Սմբատ շատ մա-
տաղտի ըլլալու էր: Տաղս իւր մաքուր զգա-
ծունքներով, դիպան նկարագրութեամբ եւ ճկուն
ոճովը կրնայ նման գրուածոց միակ յաջողագոյն
օրինակը նկատուիլ: Այս նկարագրով եւ բո-
վանդակութեամբ են նաեւ «Գուռ ես արեգակն»
եւ «Գուռ դրախտ Եղեմայ» տաղերը:

Հոս ագուցած է բանաստեղծն պարսկերէն
եւ թուրքերէն բաղմամբիւ տողեր, աւելի քան
իւր միւս տաղերու մէջ. պատճառն դժուարին է
կռահել: Կոստանեանց ըրած է այս նկատմամբ
կարեւոր դիտողութիւնս. «Հաւանական է որ այդ
օտարազգի նախագասութիւնները կամ ոճերը
պարզ փոխառութիւններ են ժամանակին հան-
րածանօթ օտար երգերից. այսպէս մտածելու
տեղիք է տալիս սոյն երգի մի դարձուածը, որ է
«գէհէ հիւսնու սուրաթ» եւ այլն կամ «զի
հուսնու սուրաթ». այս տեսնում ենք Պարսից
քամի երգչի Իւսուֆ ու Զուլիխա երգի մէջ»
(տե՛ս անգ 61):

Առաջին անգամ հրատարակութեամբ
ծանօթացուց տաղս Սրուանձտեանց (Ա. Մա-
մուլ, 1885, էջ 74 = Z) շատ աղաւաղեալ
օրինակէ մը. ապա լոյս տեսաւ Հայերգի մէջ
(էջ 93—95, = H): Կոստանեանց՝ Գր. Աղթ.
էջ 57—59, առած է զայն ի շարս Գրիգորիսի
տաղերուն համեմատութեամբ իւր սեփական՝
1595ին եւ 1617ին գրուած Տաղարաններու:
Մեր հրատարակութեան համար բացի յիշուած
տպագիրներէն՝ ունեցած ենք աչաց առջեւ մեր

Մատենադարանի Թ. 684 (A), 344 (B), 663 (C), Թ. 976 (E¹) եւ Շ. Վ. Սահակեանի Թ. 3 (s) շեռագիրները, որոնց համեմատութեամբ վերակազմած ենք բնագիրն, որուն մանաւանդ պարսկերէն տողերը նախորդ հրատարակութեանց մէջ բոլորովին աղաւաղեալ ընծայուած էին: Տես եւ Պալեան՝ Հայ աշուղներ, Բ. 131—133:

4. “Դու ես արեգակն:”

Նման նախորդներուն այս ալ երիտասարդական գեղին պատկերալից նկարագրութիւն մը կու տայ յօրինուած 5—5 չափով: Մեր վերակազմած բնագիրն հիմնուած է մեր Մատենադարանի Թ. 684 (A), 344 (B), 663 (C), 976 (E¹) եւ Շ. Վ. Սահակեանի Թ. 3 (s) ձեռագրաց վրայ: Յաճախ անգամ հրատարակուած ալ է, այսպէս Սրուանձտեանց՝ Մանանայ, 249—252 (Q), Հայերգ, էջ 68—70 (H), Կոստանեանց՝ Գր. Աղթ., էջ 67—71 (K), Տ. եպ. Պալեան՝ Հայ աշուղներ, Բ. 118—120 (P):

5. “Դու դրախտ Եդեմայ:”

Մեր հրատարակութեան համար աչաց առջեւ ունէինք հետեւեալ ձեռագիրները՝ Թ. 684 (A), 644 (B), 663 (C), 976 (E¹) եւ Շ. Վ. Սահակեանի Թ. 3 (s). յիշած ենք նաեւ Բրիտանական Մուսէոնի Or. 4580 (y): Նոյնը հրատարակուած է՝ Հայերգ, 95—98 (H), Կոստանեանց՝ Գր. Աղթ. 62—64 K եւ K¹), Մանանայ, 252—254 = Q եւ Պալեան՝ Հայ աշուղներ, Բ. 115—118:

* * *

“Գրիգորիս Կաթողիկոս Աղթամարցի եւ իւր տաղերը” առանձին աշխատութեանս կը վերապահեմ Աղթամարցոյ տաղերու ամբողջական հրատարակութիւնը համեմատութեամբ ձեռագրաց: Գործն արդէն ընդ մամլով է: Հոն կը մնայ խօսիլ նաեւ Գրիգորիսի կրօնական, սիրոյ եւ անհարազատ տաղերու եւ այլ գրական աշխատութեանց վրայ: Մեր համադմամբ Աղթամարցոյ հարազատ կարելի է համարիլ առ այժմ՝ հետեւեալները միայն.

1. Աքբային փակեալ պարտէզ: 2. Տապանակ կազմեալ անփութ: 3. Անեղին տաճար: 4. Ահա այդիք մեր ծաղկեցան: 5. Արեգակնափայլ գեղով լի լուսին ի տասնուհինգէ: 6. Գու ես յԱբեհայ դբախտէն: 7. Գանգատ առնեմ սի-

րով քեզ: 8. Գովեմ ըզքեզ մարմնով հրեշտակ: 9. Եղուկ ու հազար մի վայ: 10. Մարմինս ըզհօգիս զըրկէ: 11. Գովեալ սուրբ հայր ոմն յարակայ: 12. Այբէն մինչեւ ի քէն քենէ գանգատիմ ես: 13. Աստուածանկար պատկեր յաւրինեալ ի յարարողէն: 14. Գովեմք ըզվկայն արի: 15. Վաճառական մի հայ եւ յոյժ ճարտասան: 16. Անծին եւ անսկիզբն է Հայրն երկնային: 17. Գարունն երեկ բլբլուն յայգին: 18—22. Վերջիշեալք: 23. Մեր Տէրն է բաղմեր: 24. Ամէն առաւօտ եւ լոյս: 25. Գարունն է բացուեր: 26. Ֆիղանա պաշտառմ: Վերջին երեքս տարակուսական:

Ասոնցմէ դուրս կան դեռ տաղեր, որոնք հաւանօրէն Գրիգորիսի են, թէեւ անանուն կամ ուրիշի վերագրուած: Բայց ասոնց վրայ կը խօսինք յիշեալ տեղն առանձին:

Հ. Ն. ԱԿՈՆԵԱՆ

1.

ՏԱՂ ՎԱՐԴԻՆ ԵՒ ԲԼԲՈՒՂԻՆ

ի Գրիգորիս կաթողիկոս Աղթամարցոյ ստացեալ:

Յետ գնալոյ վարդին եկ բլբլուն յայգին Ետեւ թափուր ըզվրանն, քաղեցաւ հօգին. Շըրջէր եւ հարցանէր ըզիւր սիրելին Կանչէր զար եւ Ֆըղան ի մէջ գիշերին:

Այգի, ընդ քեզ ասեմ, տուր ինձ պատասխան, Ընդէր ոչ պահեցեր զվարդն իմ պատուական, Որ էր ամէն ծաղկանց սարուար ու սուլթան, Գունովն գեղեցիկ հօտն անմահութեան:

Քակուի քո ամուր, պատդ դառնաս աւերակ, 2օրնա՛ ճիւղն ու տերեւն ծառերուդ շիտակ, Ամէն ոտն խաղա՛ ի քեզ համարձակ, Վերնա՛ բոյսն ու բանջարն ՚ւ ամէն կանաչ տակ:

Ակունք յորդաղաղաց, մի գընայք յառաջ Ծանուր թաւթալիցէք զտերեւ ձեր կանաչ խաւսիմ պարզ եւ յըստակ ՚ւ ասեմ անամաջ Զի տարան յինէն զսիրելին իմ քաջ:

Ձեռագիրք՝ A, 30ա—34բ (տ. 1—98).

C, 2բ—8բ.

D, 238—241բ.

G, 184բ—185ա (տ. 81).

q, էջ 15—23 (սկսեալ տ. 7էն):

Հրատ.՝ H, 70—72 (տ. 37—68).

K, Գր. Աղթ. 38—45.

Y, 1886, էջ 199—200, 264—68, 307—308, 358—59.

a, 1861, էջ 146—47 (տ. 1—36, 89—92).

b, 1851, էջ 338—40 (տ. 1—85).

d, էջ 114—19, 123—124 (տ. 1—80).

e, [Աքբար զպրի Տաղարան], միայն տ. 113—39.

Ձեռք վարդն ի քէն տարան 'ւ արին դիս շըւար,
Աւին ըզլոյս աչացս տիրեց ինձ խաւար:

Ըզտիւ եւ ըզգիշեր ողբամ անդադար
Գարձեր եմ մաղասկաթ եւ շունիմ զըրար:

Լինի թէ այգէգործն արար զայս ընդ իս,
Տարաւ ըզվարդն յինէն ցաւեցոյց զհոգիս:
Այլ զնա ոչ տեսանեմ՝ զինչ լինիմ դերիս,
Փոխան ուրախութեան ողբ ասեմ վարդիս:

Վախեմ հողմ սաստիկ ելաւ ահագին,
Վասն այն թաւթափեցաւ տերեւըն վարդին,
Եւ կամ խորշակահար տապըն արեւին,
Եհար թարշամեցոյց ըզգեղըն վարդին:

Կարծեմ եթէ ծաղկունքն արին հետ ինձ քէն,
Տարեալ հեռացուցին ըզվարդն ի յինէն:
Եւ կամ կարկուտ եկաւ սաստիկ ի յամպէն,
Եհար զնա անողորմ կըտրեաց ի թըփէն:

Ծաղկունքն ամէն ասնն նորա միաբան
Եթէ բընաւ շունիք ի վարդէն դուման:
Մեզնէ քեզ թասալիայ հազար դաստան,
Ազման նազահ ըռաւթ սըռի ու փինհան:

Գնաց ըլլուին առ թռչունքն եւ եհարց զվարդն
Ի նոցանէ:

Բըլլուին վերացաւ ի յաւդքըն թեւով
Ասաց թէ հարցանեմ թըռչնոցըն սիրով,
Եթէ գիտեն նոքա յայտեն ինձ փութով,
Թէ չէ հանեմ յաչացս արտասուք քան զծով:

Թըռչունք այսաւր գիտէք թէ ինչ գործեցաւ,
Ձե վարդըն վայելուչ յայգւոյն վերացաւ:
Չգիտէք թէ ուր գընաց կամ ով գողացաւ,
Միթէ տեսել էք դուք, լըսել էք համբաւ:

Ասն թէ արարիչ տէրըն գիտակ է
Ամէն ծածուկ սըրտի նա տեսանող է,
Ձքո վարդըն չնիք տեսել, Աստուած վըկայ է,
Գընա շըրջիր յայլ տեղ եւ զնա որոնիր:

Յետ հարցանելոյ զթռչունքն տրտմեցաւ ըլլուին
Եւ ամէն արտասուք եւ ողբայր:

Բըլլուին դառնացաւ ասաց զինչ լինիմ,
Գիշերըն մինչ ի լոյս ես մըտաւք տանջիմ,
Վախեմ առանց վարդին յանկարծ մեռանիմ,
Կարաւտով բաժանեալ ի հողն իջանիմ:

Թէ դարարածս ամէն վարդին փոխան տան,
Նա ինձ անարգ թըլի ոչինչ 'ւ անպիտան:
Կամ դաւք երգեցողացն երաժըշտական
Քաղցրիկ եղանակեն, ինձ գում է եւ դան:

Ո՛ր տարան ըզքեզ, վարդ, կամ ուր թաղուցին
Ձարդ մոռանամ ես ըզտերըն քոյին
Խոցեցաւ սիրտս ու լերթըս կըսկըծագին
Ծաղկունքն հաւասար այսաւր թառամին:

Իմ կեանքըս է երազ 'ւ ես յերերմանի
Եւ լոյս արեգականն ինձ խաւար թըլի

Ցաւաւք եւ դառնութեամբ աւուրքս անցանի,
Որ եւ ի թիւ կենաց իմ ոչ անկանի:

Վարդէն բաժանեցայ ողորմ ու լալի,
Եւ բան մարդարէին առ իս կատարի,
Քան ըզհաւաքսան եմ յանապատի
Եղէ սրպէս ըլլու ի յաւերակի:

Գնաց այգէգործն խաւսեցաւ ընդ ըլլուին եւ
ասաց:

Եկեալ այգէգործին մըլիթարեաց զնա,
Ասաց մի լար բըլլուլ քո վարդըն կու դայ,
Եկեալ է մանուշակ վարդին փիագայ,
Թուրա խաբար ամատ, սալամ ու դուղայ:

Իսկոյն ուրախացեալ եւ աւրհնեաց ըզնա:
Խաղաղութեամբ կենաս յաշխարհիս վերայ,
Այդին քո փըթըթի ծաղկունքն ի նըմա
Պարիսպըն նորոգի 'ւ ի մէջըն բըբայ:

Ամէն արմատք եւ ճիւղքըն դալարանան,
Առնուն շաւղն ի յամպէն եւ պայծառանան,
Հարժին քաղցրիկ հողմով, վայելուչ ճաւճան
Եւ զհոտըն տարածեն ի քիմըս մարդկան:

Ապա գրեաց թուղթ ըլլուին առ վարդն եւ ժո-
ղովեաց վարդն զծաղկունքն եւ ետ ընթեռնուլ զնա ա-
ռաջի ամենեցուն, որ ունէր աւրինակ զայս:

Առեալ տարան զնամակն ի գուռըն վարդին
Ձհաղթեմ վարդըն դիւան կարգացող բերին,
Կանգնաւ վերայ ոտիցն եւ գիրն ի յափին
Ընթերցաւ բարձրաձայն ի լուր ամենին:

“Ես քեզ ողջոյն գրեմ սրտով սիրելի,
Եւ հարցանեմ զանձնէդ ով երանելի:
Յուսամ յապէնիազ Աստուածն ամենի,
Որ անարատ մարմնով ես գու կենդանի:

Ձոր եւ բաղկատարած կամ ի յաղաթի
Խընդրեմ ի յԱստուծոյ քո կեանքդ յերկարի:
Քեզ աջն անեղական լինի հովանի,
Ներքին եւ արտաքին չարն ի քէն փախի:

Ծաղկանքըն հաւասար գըլուխըն գու ես
Որպէս զարբայ եւ տէր ամենու տիրես,
Գունովըդ վայելուչ հոտով անոյշ ես,
Յամէն առաւաւտու քան զարեւ փայլես:

Երանի այն պահուն որ տեսանեմ զքեզ,
Ձե գու ես բընութեամբ անարատ եւ հեզ,
Խոնարհաբար հեռուստ երկրորպագեմ քեզ,
Եւ զդարձըն քո խընդրեմ, քաղցրացիր ընդ մեզ:

Թէ զիմ նըւաստութիւնըս հարցանես գուն,
Չունիմ խելք ու բասար 'ւ ոչ իմաստութիւն:
Չառնում գուր եւ դադար եւ ոչ շինեմ բուն:
Նա՛ տարամ իթաղաթ նա յէկը մըսխալ խուն:

Ձի առանց քո տեսուդ ես եմ երերուն,
Գիշերըն քուն գայր՝ այլ կենամ արթուն,
Նեղեալ եւ փըղցիկ թի՛բբը լինի գարուն,
Հալեր եմ եւ մաշեր ի քո կարաւատուն:

Սաստկասառոյց ձրմեռս ես անց անցուցի
Հատ ցաւ եւ շատ ցընոր դէմ՝ քեզ քաշեցի,
Ըզին նախատէին 'ւ ասէին գերի,
Եթէ վարդըն բնաւ հետ քեզ սէր չունի:

Հսկեց վարդըն զսատկաստն ըլլովին եւ դարձոյց
սոռ նա զսատկաստնին:

Վարդըն պատասխանի նորա թըղթոյն տայ,
Ասաց. — «Բաղում ծաղկունք առաքեմ առ նայ,
Ծածկեն զերունքն ու զգաշտ ու զամէն սահրայ,
Ի հոն ուրախութեամբ բըլբուլն կենայ:

«Ինձ դընայլը ատեն այժմ անպատեհ է,
Բըլբուլն սակաւիկ մի թող համբերէ
Թէ կատարեալ իւր սէրն ի հետ վարդիս է,
Ասացէք թէ ի դրախտն ըզնա որոնէ»:

Գնացին եւ տարան զոյց սոռ ըլլովին եւ նա
բացեալ զքերամն ուրախութեամբ եւ ասէ:

Ուրախացաւ բըլբուլն ընդ ասել բանին
Ձի ասաց թէ աւետիք ինձ այսաւր բերին,
Ձի վարդըն վայելուչ գայ այլ մի յայդին
Ձէ արարածս ամէն կարմիր վարդին գին:

Երբ որ արեւն ի խոյն եկեալ ժամանեաց,
Ամպն ի վերուստ ցաւով յանկարծ որոտաց,
Բուսան ծաղկունք յերկրի հազարք հազարաց
Վարդըն չէր ի միջն բըլբուլն որոնեաց:

Յետոյ տեսաւ զկանաչ տերեւըն վարդին,
Այլ պատուական պայծառ որպէս զառաջին,
Վարդն էր վարազուրով ի մէջ գահոյին,
Ծաղկունքըն հաւասար երկըրպագեցին:

Բըլբուլն զայն տեսաւ ասաց գոհութիւն,
Ի յամէն բերանոյ արհնաբանութիւն,
Թաղաւորին երկնից փառաբանութիւն,
Տեսայ աչաւքս ըզվարդն ի մէջ թըփերուն:

Յիմար Աղթամարցի ըզքեզ ժողովէ,
Քանզի սէր աշխարհիս հաւասար փուշ է,
Փառք եւ ուրախութիւնս այս անցաւոր է,
Կենացս կայ վճար քանզի երազ է:

2.

ՏԱՂ ՎԱՐԴԻՆ ԵՆ ԱԼԲՈՒԼԻՆ

Ի Գրիգորիս Կաթողիկոսե Աղթամարցոյ:

Ծաղկունքն ասեն. Հերիք արա
Քանի կանչես վարդին վրայ.
Գահ ու բեգահ ձայնըդ կու գայ,
Ի մեր բաղնիցս ելիր դընն:

Քանի առնէր դուք ինձ ագար,
Սիրտս ի սիրոյ եղեր քաբար,

Ձեռագիրք՝ A, թղ. 35բ-40բ.

B, թղ. 24ա-29բ.

C, թղ. 13ա-16ա (միայն տ. 1-124).

D, թղ. 207բ-209բ (միայն տ. 1-112, 129-52).

G, թղ. 220ա-220բ (միայն տ. 1-20, 97-116. անսկէտ):

Ես կու մաշիմ վարդին սաբսբ.
Իմ հալս առանց իւրն է խարափ:

Գամ իջնեմ վարդենւոյն տակ,
Ձկանաչ տերեւն առնեմ ինձ յարկ:
Ի սրբախ մէջըս կայ կըրակ,
Թըռչիմ ու գամ երազ երազ:

Ի քեզ նայիմ աչաւք անթարթ
Նա փարատի զինչ կայ հասարթ.
Գեղեցկութիւն դրախտի եւ զարդ
Կարաւտ են քեզ ամենայն մարդ:

Վարդըն կ'ասէ. Բըլբուլ, երգէ,
Քաղցրը ձայնիւ եղանակէ,
Ով որ ըզքս ձայնըդ լսէ
Նա հիանայ, զմեզ երանէ:

Ով նենգութեամբ առնէ քեզ նազ
Թող իւր աւուրքն դառնա նըւազ
Ամրի թուրա բաշաթ դըրազ
Բըլբուլ բըգաւթ ու բա աւաջ:

Մուրղան դըֆտանայ բըլբուլէ
Քանի կանչես մէկ պահ լուէ
Ասաց թէ սէրն կու նեղէ
Որ վեր վարդին աշըղ եղէ:

Սիրտըս չըկայ հետ իւրն հերթ
Քանզի խոցէք 'ւ ասէք թէ երթ
Հողմըն շարժէ ըզվարդին թերթ
Նա ի գողման դառնայ իմ լերթ:

Այլ չի մընաց բընաւ յիս ուժ
Երբ հեռանամ նա չունիմ ժուժ
Ինձ աւր մահու լինի եւ դուժ
Հոտըն վարդին է սըրտիս բուժ:

Ձաւըն կենամ յերերմանի
Քունս է հատեր ի գիշերի
Աղաղակեմ արտասուալի
Յայգւոյս չերթամ ես յայլ տեղի:

Ըռանգ վարդին որպէս ըզլալ
Տեսաւ բըլբուլն եղեւ բէհալ
Անմահութեան հոտըն բուրեալ
Նա ի սիրոյն եղեւ արբեալ:

Վարդըն տեսաւ զբըլբուլն ուրախ
Որ ձայն կ'առնէր ինքըն անախ
Ծիծաղեցաւ վարդըն մէկ պախ
Պայծառացաւ տիպըն քան զջախ:

Վարդն է կարմիր գունով վառած
Նա շահ բըլբուլն ձայն էած
Հոտէն եղեւ խեւ ու հարբած
Վարդի տեսուն է կարաւտած:

Հրատարակութիւնը՝ H, էջ 98-103 (միայն տ. 1-124, 33-152).

K, Գր. Աղթ. 48-53 (1695է = K'
եւ 1617է = K'),

P, P. 125-29.

Q, էջ 258-262 (միայն տ. 1-92,
129-40. անսկէտ):

Բըլբուլն ասաց. Ես եմ առակ
Թուշուներն կ'առնեն ըզիս կատակ
Վարդ չընայիր ի յինքն յերակ
Նա ի յաչացս ելաւ վրտակ:

Ձաւրն ի ճըղոյն լինիմ ի կահ
Եւ միշտ դիտեմ զվարդին ըռահ
Ձով որ տեսնուեմ նա ինձ է մահ
Ձվարդըն քաղեն տանին անշահ:

Վարդն է զգեցեալ գունով հանդերձ
Ուրախանամ որ լինիմ մերձ
Կ'ասէ. Սիրով դու առ իս դարձ
Ձահն եւ զերկիւղն ի յինքն բարձ:

Կ'ասէ. Մ'առնեմ դու հետ ինձ խաղ,
Ես եմ կարմիր 'ւ որաղ որաղ
Ցաւդն ի յամպէն իջնու պաղ պաղ
Վեր վըրանիս իմոյ խաղաղ:

Վարդըն կ'ասէ. Ձայնդ քաղցր ամ,
Յերկուանէ ես եմ հարբած,
Ամէն ծաղկանցն եմ սար ու թաճ
Պայծառ գունով լուսաճաճան:

Ֆրիաթ կ'առնէ ինքն յամէն ժամ
Ձկանաչ փարդէն յետ կու բանամ
Ըզքեզ տեսնուեմ 'ւ ուրախանամ
Ի այլ ի քեզնէ ոչ հեռանալ:

Բըլբուլն ըզվարդըն կու գովայ
Յերկուանէ ձայնըն կու գայ,
Ծաղկուներն ամէն են քեզ ծառայ
Դու թագաւոր եւ տէր նոցա:

Բըլբուլն զարթնի կէս գիշերին
Վարդըն փրթթի առաւաւտին
Ցաւդն իջանէ ի վրայ թրփին
Պայծառանայ գեղըն վարդին:

Շուրջ ու բոլոր իւրենքն փուշ
Հոտըն բուրէ վարդին անուշ
Թըմբաւ բըլբուլն եղեւ բէուշ
Ասաց. Ինչ ժամ եղէ քեզ թուշ:

Եմուտ բըլբուլն ի վրան վարդոյ
Թ'ես եմ գանգատ յանգէտ մարդոյ
Բեր համբուրեմ ըզտիպըն քո,
Որ գուրանայ ցաւըս մարմնի:

Սէր ես չունեմ հետ քեզ վաղուց
Ձգալդ ու զգընալդ քեզ ով ուսոյց
Դու ես աղուոր եւ վայելուշ
Յէր կու խոցես զիս առանց սուշ:

Ձախ ու զգիշեր եմ ես ի տապ
Եղէ անշարժ որպէս ի կապ
Լափած սրբախ ես դու շարապ
Որ սեւացեալ է քան զարաղ:

Ձայնէ բըլբուլն անամաշ,
Ասէ. Կենայ վարդըն կանաշ

Ծաղկուներն ամէն ելնուն յառաջ
Այն զաւրաւոր արքային քաջ:

Դու պատուական աղուոր ու թառ
Լեզու չկայ առնէ քեզ ճառ
Պայծառ գունով ես միշտ ի վառ
Քո թընամեղոյ սիրտըն քան զսառ:

Ի հետ վարդին քանի դատիս
Սիրով նորա դու միշտ մաշիս
Երբ նա քաղցրիկ նայի ի յիս
Ձուարճանայ սիրտս եւ հոգիս:

Ես կու այրիմ միշտ կըրակով
Թէ չի տեսնուեմ զվարդըն վրանով
Յէր կու մերժէք զիս կարաւտով
Ես կու գովեմ զվարդըն ձայնով:

Կ'ասէ. Ձրկայ ի քեզ արատ
Վրայ աշխարհիս կենաս անհատ
Ի փորձանաց կենաս ի զատ
Կանաչ վըրան եւ կարմիր այծ:

Յամէն սաբահ որ լուսանէր
Բըլբուլն ի վարդըն սալամ գէր
Ղուրին քաղցրիկ եղանակէր
Ձվարդն ու զբըլբուլն ուրախ առնէր:

Հետ բըլբուլն արա զբըլբուլ
Երբ որ գայցէ ինքն ի դըրբուլ
Ուրախութեամբ ըզքեզ սընուլ
Ձնա որոշէ ի յայլ հաւուլ:

Վարդն ի բըլբուլն երբ խաւսեցաւ
Այլ տրտմութեան հոգ չի տարաւ
Քան թէ խընդաց 'ւ ուրախացաւ
Ձի իւր սրտի սէրըն լըցաւ:

Եղեւ բըլբուլն թեւաթափ
Թէ երբ ամեմ ըզվարդն ի յափ
Քանի ֆըղան կանչեմ անշափ
Ի դէմ վարդին հարկանեմ ծափ:

Ի ձեր սրբախ դուք սէր չունիք
Այնով զեմ ձայնրս չընդունիք
Վարդըն կ'ասէ. Մ'աներ հերիք
Ես կու կանչեմ 'ւ ունիմ կարիք:

Գիրի Գրիգոր անյիշելի
Եւ անպիտան Աղթամարցի
Սէր աշխարհիս սուր երկսայրի
Հոգիս նովաւ վիրաւորի:

Ատուածատուր Մեծսփեցի
Յինէն խընդեաց եւ ես գրեցի.
Եւ ասացէք սրբտով ի լի
Ինձ եւ նորա "Տէր ողորմի":

Թուական Հայոցն ինքն հարիւր
Եւ թանասուն երկու այլ իւր,
Հագարացիք աւրինաւք թիւր
Ձաղգըս խանձեն որպէս ըզհուր:

3.

ՏԱՂ ՄԻՐՈՅ

Ի Գրիգորիս Կաթողիկոսի Աղթամարացոյ:

Մաքուր պատկերով նրման հրեշտակի
Անդին մարգարիտ յեռեալ ընդ ոսկի.
Սէթ 'ւ Արիսողոմ, Յովսէփ սրխալի,
Անձամբ վայելուչ ի մէջ ամենի:

Է՛ զօնձայ արհան, ծաղիկ նրբենի.
Պրտղով բարունակ եւ դարար ուռի:
Դու քաղցրահայեաց փրթթեալ վարդենի,
Արմաւ եւ շուշան եւ նըշդարենի:

Ուներդ է քաշած քան ըլծափած թուր,
Թարթափդ է քո թէք քան ըղնըղար սուր,
Ըսպանես գերես յաւրըն հաղար բիւր,
Զեհէ հունսնու սուրաթ ու զեհէ սումբուլ:

Դու նազուր տայուս եւ մըրդի թուլթաք
Կարկաջող կաքաւ, գարնան ծիծեռնակ.
Բըլբուլ ու զուճիկ լատիֆ ու զիրար
Հաւտհաւտի սաբայ եւ փիքար մալաք:

Ոսկի ի Հընդկաց ակըն պատուական
Շուրջ գամ եւ փրնտուեմ ըզքեզ անխափան.
Ես եմ քեզ խընդրող եւ վաճառական.
Ի բազում մըտաց ծածուկ 'ւ անկուման:

Նայեաց մէկ ընդ իս աշաւքըդ մաստան,
Կամ քաղցրիկ խաւսիւր կամ տուր պատասխան.
Ճիկարում քապապ կօղում եաշիղան
Կէճայ ու կունտուղ զըլարում ֆըղան:

Սըբհու սահարան ուզունուր հունար
Թօքար աղընտան նօպաթ ու շաքար
Յով որ դու նայիս եւ առնես նատար
Լինի քան ըղմոմ պողպատէ թէ քար:

Սիրով լափեցիր 'ւ արիր զսիրաբն խոց,
Կու տապիմ 'ւ այրիմ որպէս ի հընոց.
Սըրտէս կու թափի յօլով հուր ու բոց,
Զայդ աստուածագիծ պատկերդ քո ինձ ցոյց:

Քո մէջքդ է բարակ քան զուռի վարոց
Սպիտակ ատամունքդ մարգարտէ շարոց
Դու քաղցրատեսիլ եւ պրտուղ ծառոց,
Յայդ շիրին լեզուէդ տուր երկու զըղց:

Ձեռագիրը՝ A, թղ. 24ը-26ը.

B, թղ. 16ը.

C, թղ. 88ա-91ը.

E, թղ. 113ը-116ը.

ս, էջ 23-28.

Կ, թղ. 251ը-253ա.

Հրատարակութիւնը՝ H, էջ 93-95.

K, Գր. Աղթ. 57-61 (յամէ 1595է.).

K¹, Գր. Աղթ. 61 (յամէ 1617, տնս
անդ. 61).

P, էջ 131-133.

Z, Արեւ. Մամուլ 1885, էջ 7:
(աղաւաղեալ օրինակ, յապա-
տուած, տողերն խառնակուած):

Քան զշամբ եղեգան ելեր ես շխտակ
Ուներդ է կամար որպէս զաղեղնակ.
Աչերդ է պայծառ որպէս ըղծովակ,
Ղարդ եղայ ի ներս 'ւ եղէ անձարակ:

Թարթափդ է խանջար ինքըն պողպատ զուտ,
Այտով դիս հարիր 'ւ արիր խուրա ու մուրտ.
Ամպի պէս ածիր ինձ սաստիկ կարկուտ,
Թէ ես մեռանիմ քեզ շահ չէ 'ւ աւգուտ:

Շըրթունքդ է քո լար կըլափդ է անբար,
Տաշե եւ կինամոն նաֆայի թաթար.
Զըմուռ եւ հալուէ ու լալ եւ ճօհար
Զօհրայ, մուշթարի 'ւ արուսեակ պայծառ:

Վեր ես գընացեր քան ըզսինորար
Նըռնենի դըրախտ եւ սալի չինար
Լեզուդ է շիրին քան զՄըսրի շաքար
Ի քո թըշնամոյն շըլնիքըն տապար:

Քան զգարնանային մանուշակ հոտով
Որպէս քաֆուր վարդ պայծառ ես գունով.
Ծագիս քան զարեւ երկնից կամարով
Զերդ ըզըրորեալ լուսին ես լուսով:

Երբ որ դու շարժիս ոտաւքդ ըռօվան
Որ տեղ գադարիս այն տեղն է բօստան
Հէնց սխաւթով իջնուս քան ըզղան
Դըրիր ըզգերիս զէնջիլ 'ւ ի զընդան:

Խեւ Աղթամարցի դու բարեաց անջան
Ունայն թըղենի փշարեւ անգաստան
Թող զեդ աշխարհիս այս անցուորական
Զի դառն ու լեզի եւ յոյժ անպիտան:

Անարէնութիւնքդ քո բարձրացան
Որպէս բեռն ծանր սաստիկ ծանրացան
Երբ որ մըտանես ի հող 'ւ ի տապան
Ապա աւաղես դառնաս փոշիման:

4.

ՏԱՂ ՄԻՐՈՅ

Ի Գրիգորիս Կաթողիկոսի Աղթամարացոյ:

Դու ես արեգակն՝ լուսին ի լըման,
Չէկայ քեզ աւրինակ ի յօրդիս մարդկան,
Բաշաթքի շալի խաւսի քանան,
Ի նաւ ուսիրդ գուլի բա բօստան:

Պայծառ արուսեակ ի յառաւառու,
Ես եմ քեզ փափար 'ւ յիսնէ ես հեռու:

Ձեռագիրը՝ A, թղ. 21ը-25ը.

B, թղ. 13ա-16ը.

C, թղ. 91ը-95ը.

E, թղ. 112ա-113ը (սկսեալ 10.
45էն շատ աղծատուած, քիչ
անգամ նկատի առնիր).

ս, էջ 330-334:

Հրատարակութիւնը՝ H, էջ 68-70.

K, Գր. Աղթ. էջ 67-71.

P, Բ 118-120.

Q, էջ 249-52 (շատ յապաւեալ):

Իմ շուշան ծաղիկ, կարմիր վարդըն դու
Ձրա դէր ամառի բէ բարամբ բըթու:

Սախթեալ գեղեցիկ, ոսկի մադրասա,
Մէհրապ է քաշած, զունեբդ ի նըմա,
Աչերդ է զանգիլ ի ներքոյ նորա,
Կարդան անդադար անդ քալամուլլահ:

Թուրքերէ ժուր ժամուր եւ մաքաթուլլա,
Գամ յայդ հեռաւոր ճանապարհդ որ քեզ կայ,
Բրտտանամ թըրքէհ բը փուշամ խըրդայ,
Լինի թէ աչերս քեզ արժանանայ:

Իմ սինն ի սրտիս 'ւ իմ ուրախութիւն,
Իմ շունչ ու հոգի 'ւ իմ կենդանութիւն,
Աչացս առաջի ես, քուն 'ւ ի յարթուն,
Դուշմանի շունամ շաւի ջիգարխուն:

Նորաբոյս ծաղիկ եւ տունի նըշենի,
Երեսդ է պայծառ քան ըլթերթ վարդի,
Է ամբար ֆըշան հուրի ու փարի,
Ձէինդ ու զխորասան քո մէկ խալն արժի:

Շըրթունքդ է շաքար, խաւանքդ զանդ է,
Լեզուդ ի բերանդ անդին ջոհար է,
Համասփիւռ ծաղիկի հոտ ի քէն բուրէ,
Այո քեզ աւրինակ, քոյդ այլ փարթամ է:

Ունեբդ է քաման, թարթափդ է քոթիր,
Ջան դաստ ու լաշքար մէքունի թադբիր,
Թըրով ու սըրով շատ ոք խոցեցիր,
Ձէհէ հուրմ ու հրաման, զէհէ սախթագիւ:

Առիւծ ի շամբի բազկաւք զաւրաւոր,
Ամէն կենդանեաց դու ես թագաւոր,
Երբ աղաղակես ձայնիւք ահաւոր,
Սարոսփին, զոյան երէքդ բոլոր:

Կարմիր ըսպիտակ խընձոր յանտառին,
Ծըրար ըստաշխիք եւ իւղ մեծագին,
Վազելով գընաս ի վերայ լերին,
Նըման այծեմանց եւ որթուց եղին:

Բերկրութեան բաժակ ու ապիհայեալ,
Էս եմ ծարաւեալ, արբս ինձ մին կաթ,
Բըդէ փիւլա ու շիրին շարբաթ,
Մարդա զընդա քունի դարի քարամաթ:

Քան ըղքաջ արծիւ բարձրագրնաց ես,
Դեղեցիկ բազայ լատիֆ ու թառ ես,
Փայլուն սիրամարդ ոսկեփետուր ես,
Քաղցրաձայն կաքաւ մըղըխասհար ես:

Սուրաթդ է սատաֆ, մարգարտաբըրտունք,
Է փըստադհան ու բարակ շըրթունք,
Սուտակ, դահանակ ու շարեալ ակունք,
Բիւրեղ քանդակեալ մատունք 'ւ ատամունք:

Քան զգարնանային ամպ քաղցրահոտան,
Վայելուչ գունով գերդ ըզծիածան,
Հոգով տատանի քո հեռին գեղձան,
Երբ որ ելանես սահրայ 'ւ ի սէյրան:

Կիպարի, նոճի, կանաչ ձիթենի,
Նարինջ ու թուրինջ, տունի պալասանի,

Տաւախ, սինուբար, շըմշատ ու տոյբի,
Միշտ կանաչ կենաս քան զնըշդարենի:

Ջաւըրն կու մաշիմ ի հոգս 'ւ ի զուայ,
Վախեմ թէ լինիմ ի քեզնէ շուգայ,
Կամ զիս մոռանաս ու տաս ինձ ջաղայ,
Բուգիմ խիրանդմանդ քարդի դիւանայ:

Նոր դարուն եղեւ եւ նոր առաւաւտ,
Նաւ բըլբըլ ամատ, զուճի ու հաւտ հաւտ,
Նոր ձայն արձակեաց, նոր նըստայ ի մաւտ,
Նաւ գուլ ու սամբուլ, ես էի կարաւտ:

Հեռացաւ գընաց յինէն տըրամութիւն,
Եկն եհաս այսաւր ինձ ուրախութիւն,
Այլ փափաք չունիմ, իմ փափաքն դուն,
Քաղի լոյս աչացն քո թըշնամոյն:

Քեզ միշտ հովանի Բանըն հայրական,
Միքայէլ հրեշտակն քեզ պահապան,
Յաշնարհըս կենաս անփորձ 'ւ անսասան,
Անմեղ անարատ եւ անպական:

Այ Աղթամարցի, դու ծառայ մեղաց,
Աւուրբդ գընաց ահա ի ձեռաց,
Ձգաստացիր հիմիկ եւ կաց ի յոտաց,
Լալով աղաչէ ըզֆըխտոս Աստուած:

5.

ՏԱՂ ՄԻՐՈՅ

Ի Գրիգորիս Կաթողիկոսե Աղթամարցոյ:

Դու դրախտ եգեմայ տընկեալ յԱնեղէն
Եւ ի յելս արեւու տեղիք լուսեղէն.
Ծառաւք ու ծաղկաւք պըտղովք շողեղէն
Ձոր եւ շըրջափակեալ պահէ Սերովէն:

Որպէս զնախաստեղն գեղուղէշ ես
Տիպ եւ գաղափար Տեառն Աստուծոյ ես.
Պատկերով պատուեալ քան զՄիքայէլ ես.
Եւ ի հողեղինացս հըրեղէն ես:

Թափանցիկ լուսով ալըն արեւու
Լիալիր լուսին մեղմով գընաս դու.
Աստղ վառ ի վառ ցաւղ առաւաւտու
Եւ աւետաբեր հոգմըն հարաւու:

Լեաւըն Սարարադ, Կարմեղ եւ Սինայ
Թարոր 'ւ Ահմեմն նըման Բեթելայ,
Քաւհի սըրանդէլ եւ փուռ քէմիայ
Ով ի քեզ դիմէ շուտ փարթամանայ:

Ձեռագիրք՝ A, թղ. 26թ-30ա.

B, թղ. 19թ-22թ.

C, թղ. 95թ-98թ.

S, էջ 99-104.

E, թղ. 115թ-119թ (կը նշանաւ
կենք պարզ E).

[Y, թղ. 253ա-254թ].

Հրատարակութիւնք՝ H, էջ 95-98.

K, Գր. Աղթ. էջ 62-66.

Q, էջ 252-254 (վատ օրինակ):

P, Հայ աղ., Բ. 115-118:

Վերտակ եղևմայ եւ գետ Յորդանան,
Սելովմայ աղբիւր եւ ջուր եւ յուզման
Անկեալ եւմ հիւանդ մերձ առ քոյդ դրան
Ապասեմ հանապաղ եւ առողջութեան:

Փայլուն մարգարիտ ի մէջ սագաֆին
Յահագնատեաիլ յատակըն ծովին,
Որ գաս ի ցամաք ձեռաք լողնորդին,
Եաղութ ու զըմբուխտ, գոհար մեծագին:

Վերնոց վեհագոյն եւ աշխարհի զարդ,
Ուշիմ եւ խոհեմ՝ անաւրինակ մարդ,
Նոճի, մըրտենի, սանդալի եւ սարդ
Նումանի ծաղիկ եւ փրթըթեալ վարդ:

Յարեայ շըրջեցայ ի մէջ գիշերոյս,
Խընդրեցի գըտայ զիմ աչացըն լոյս,
Եկ իմ գեղեցիկ քըրքում եւ նարդոյս
Ոչ թողից ըզքեզ, մուտ ի տուն գինւոյս:

Կեփաղայ ոսկի եւ մաքուր արծաթ,
Վարաւք վայելուչ որպէս ըզթուխ սաթ,
Ոչ որ տեսանէ դառնայ մաղասկաթ,
Անդուր՝ անդադար առնէ փըրիաթ:

Ի մահի թամամ գըհանի թանկթար
Ի քաման ապրու արմատի նիգար
Երբ ի կան ածեա զաշերդ կամկար,
Սըրտեր խոցոտեա համարով հաղար:

Սամբուլ՝ Է ըռեհան լալահ ու գուլար
Բըլբուլ գաւանդայ ամատ բա բահար
Նալալ ու ֆիղան մէքունաթ սահար
Բաշաթ քի բինամ ըռուի գիլգար:

Նարինջի ծաղիկ, կալիսի տերեւ,
Դու վարաւորեալ յարմաւենւոյ ձեւ,
Փայլ ըզփայլի տաս սիրամարդի թեւ,
Խընդութեան տեղիք աչաց լոյսըս քեւ:

Հոտըդ քո բուրէ վարդ ու շուշանի,
Մուշկ եւ մանիշակ, հովիտ ծաղկալի,
Նարդիկ, նոնոֆար, բըլբուր կընդըրկի,
Ամենայն մըտաց եւ ախորժեղի:

Դու սքանչելագործ քան զարաւոր խաչ
Ահաւոր տեսեամբ քան ըզքար ի քաջ
Ելանեա գընաս եւ լինիմ հառաչ
Կամ խաւթի բնդ իս կամ նըստի ի յաջ:

Գիշեր ու ցորեկ եմ եւ երերուն
Ոչ կենամ ի դուրս՝ Է ոչ աւթիմ ի տուն,
Սահրամ է դարդամ համշու Մաջնուն
Իմրաւգամ ֆըրհատ գիլիմա փուռ խուն:

Ջարկած ի վերեդ քեզ կանաչ վըրան
Բաղմիս ահաւոր՝ Է եւ քեզ յանդիման
Շաւիշանի շաքարին ըռու արշաւան
Էլ պաղիլի ու գուռ ի դան դան:

Սիրտըս փափաքի եւ կայ ի գողման
Աչերս է կարաւտ տեսող անըման
Սեռաւ զբուրիմ փէշի թուէհման
Մառանջ մէրաւ ամարու արի խուբամ:

Ջիարդ բաժանիմ ի քէն կենդանի
Առանց քո տեսող շուշնքս կու քաղուի
Չուն թարկ բըդահամ գուլի խոշ բուի
Գարբինամ հաղար ջոր ու սրթամի:

Աւհնութիւն փրկէն ի քեզ իջանի
Կամաւքն աստուածային կենաս կենդանի
Գունդըք չար այսոցն ի քէն հալածի,
Ջերդ ըզարեգակն փայլես ի յերկրի:

Է՛ր ունայնաբանես Ալթամարցի
Այս կեանքս անցաւոր է, քեզ յուշ լիցի,
Այժմ յաւտարութեամբ եւ մեղաց գերի,
Բայց յետոյ լինիս ողորմ ու լալի:

Մ Խ Ի Թ Ե Ր Զ Ն Կ Ե Ց Ի

(Ժ Դ Դ Ա Ր)

Մխիթար Երզնկացի ԺԴ դարուն ծաղկած
Երզնկեան Գպրոցին կը վերաբերի, որուն յա-
ռաջացուցիչներն եղան Յովհաննէս, Կոստանդին,
Մովսէս, Կիրակոս Երզնկացիները:

Իր մասին կենսագրական տեղեկութիւն-
ներ աւանդած է մեզի ինքը 1314ին հրամանա-
ւեր ուսուցիչին՝ Գրիգորիս Երզնկացւոյ ի Գլաձոր
ընդօրինակած Լուծմանց գրքի մէջ (թ. 803)¹
եւ 1328ին Երզնկայի մօտ Երկայնի վանքը գրած
Աստուածաշնչի մէջ², որոնք այժմ կը գտնուին
Վենետիկ Մխիթարեանց Հարց Մատենադարա-
նին մէջ:

Մխիթար «կոչեցեալ Երզնկացի» ծնած
կը թուի Երզնկա կամ շրջակաները. յիշուած
ընդօրինակութեանց մէջ կը խնդրէ յիշել իւր
ծնողները՝ «Ղանգուցեալսն ի Բրիստոս զՊաւղոս
եւ զՏիրանց. եւ զհարազատսն իմ զՄատթէոս
եւ զՄարտիրոս զիրօնաւորեալսն եւ զքերսն
նոցին հետեւող զՄինայ եւ զՄարթայ... (Սար-
գիսեան, 160) «եւ զՏօրեղօր որդին իմ
Վարդպապ, որ յետոյ եղեւ կրօնաւոր...»
(Հայագատում, Գ. 114):

Մխիթար կ'երեւայ ժամանակ մը տպրած
է աշխարհիկ կեանք, եւ ամուսնացած. 1328ին
կը խնդրէ յիշել «զորդիակն իմ զԲարսեղ
արեղայ» (Սարգիս, 160): Ապա առանձնացած
է Երզնկայի մօտերը հաստատուած՝ մեծահոգի
Տիրաշէն վանքը եւ աշակերտած Գրիգորիս
Երզնկացւոյ (ծննդեամբ Խարբերդցւոյ)՝ Կոս-

¹ Ի մէջ բերուած քաղուածաբար Հայագատում, Գ. § 352, էջ 112-116:

² Հ. Բ. Սարգիսեան՝ Յոյցակ, 158-160: